

Κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις του αγώνα κατά του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974)

1. Ο αιφνιδιασμός του στρατιωτικού πραξικοπήματος και οι συνέπειές του

Στις 21 Απριλίου 1967, προς μεγάλη έκπληξη του συνόλου των πολιτικών δυνάμεων και φορέων του τόπου, εγκαθιδρυόταν, δίχως να προβληθεί παραμικρή αντίσταση, δικτατορία. Ο αιφνιδιασμός από την επιβολή της δικτατορίας, αν και αδικαιολόγητος όπως θα δούμε στη συνέχεια, ήταν πλήρης¹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι πάντες αναφέρονταν στον κίνδυνο εκτροπής και στον Τύπο της εποχής είχε αναπτυχθεί μια πλούσια φιλολογία σχετικά με

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Ηλίας Νικολόπουλος, τακτικός συνεργάτης των «Τετραδίων», είναι καθηγητής στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, διευθυντής της Σχολής Διοίκησης και Οικονομίας και μέλος του Συμβουλίου του ΤΕΙ Χαλκίδας. Η μελέτη αυτή αποτελεί ανάπτυξη ανακοίνωσής του που έγινε στο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997) με τίτλο: «Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά: Καθεστώς-καταβολές-επιπτώσεις». Δημοσιεύεται για πρώτη φορά.

1. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι, αν και τα ξημερώματα της Παρασκευής 21 Απριλίου 1967 είχε εκδηλωθεί, ήδη, το στρατιωτικό πραξικόπημα, η εφημερίδα της Αριστεράς *Η Αυγή*, που δεν πρόλαβε ουσιαστικά να κυκλοφορήσει, δέσμια των αυταπατών που υπήρχαν σε όλο το φάσμα του δημοκρατικού και προοδευτικού χώρου και του αιφνιδιασμού που υπέστησαν οι δυνάμεις που τον συγκροτούσαν, κάνει, με τη μορφή έκτακτης είδησης, απλά λόγω γιγαντισμού, «ασυνήθιστες κινήσεις στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων» οι οποίες «δίδουν την εντύπωση πραξικοπήματος» ενώ, αναφέρει, ταυτοχρόνως, ότι: «Συνελήφθησαν από στρατιωτικούς οι Μ. Γλέζος, Λ. Κύρκος, Α. Παπανδρέου». Βλ. εφ. *Η Αυγή*, 21 Απριλίου 1967, σ. 1 και 8. Οι υπονοαυμίες είναι δικές μας.

τον κίνδυνο επιβολής δικτατορίας είτε κατά την προεκλογική περίοδο είτε αμσως μετά τις εκλογές, από κανέναν πολιτικό φορέα ή οργάνωση και σε κανέν απολύτως επίπεδο δεν είχαν ληφθεί μέτρα αποτροπής ή αντιμετώπισης του ανο μενόμενου πραξικοπήματος.

Οι σχετικές υπόνοιες έχοντας επικεντρωθεί στο παλάτι και στην ανώτατ στρατιωτική ηγεσία, δίχως αυτό να σημαίνει ότι λαμβάνονταν και τα απαραίττ τα μέτρα αντιμετώπισης του ενδεχόμενου ενός παλατιανού πραξικοπήματοι λειτουργούσαν αποπροσανατολιστικά με αποτέλεσμα να διαφεύγουν οι κινήσει της χούντας των συνταγματαρχών, η οποία έχοντας δρομολογήσει το δικό τη πραξικόπημα μπόρεσε να το επιβάλει πριν αρχίσουν οι προεκλογικές συγκε ντρώσεις και κινητοποιήσεις, οι οποίες, με δεδομένο το κλίμα της εποχής, θ είχαν μαζικό και ενεργητικό χαρακτήρα τόσο στο επίπεδο των μαζών όσο και τω κομματικών μηχανισμών, οπότε θα ήταν δυσκολότερη η πραγματοποίησή του.

Πιο συγκεκριμένα, η Δεξιά από την περίοδο ακόμη των Ιουλιανών είχε ω κύριο στόχο της να αναλάβει, πάση θυσία, η ίδια τη διακυβέρνηση της χώρα χρησιμοποιώντας διάφορους τρόπους, μη αποκλειόμενης, ακόμη και της δικτα τορικής εκτροπής, όπως αποκαλύφθηκε από πρόσφατα στοιχεία που ήρθαν επα νειλημμένα στο φως της δημοσιότητας. Μάλιστα, στα σχέδια αυτά ήταν αναμε μιγμένοι, εκτός από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, του οποίου ήταν γνωστές ο απόψεις για αυταρχικές λύσεις δίχως να αποκλείεται από την πλευρά του και ι χρησιμοποίηση του στρατού², και οι Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γεώργιοι Ράλλης και Παναγιώτης Παπαληγούρας. Οι τελευταίοι μάλιστα, είχαν ζητήσει από τον Κωνσταντίνο την προσωρινή αναστολή άρθρων του Συντάγματος τοι 1952 σε περίπτωση που η «κατάσταση εκτραχυνόταν» ή θα απειλούνταν ι «ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος»³ ... Άλλωστε, ο Συναγερμός και ι Ε.Ρ.Ε. αποτελώντας έναν από τους τρεις βασικούς πόλους του μετεμφυλιακοί συστήματος εξουσίας, οι άλλοι δύο ήταν ο στρατός και τα ανάκτορα⁴, είχαν δια δραματίσει ενεργό ρόλο στην εδραίωση του μετεμφυλιακού κράτους και τη συ γκρότηση παράλληλων μηχανισμών για την αντιμετώπιση του «κομμουνιστικοί προβλήματος» αξιοποιώντας, μεταξύ άλλων, και τον Γεώργιο Παπαδόπουλο τον μελλοντικό δικτάτορα. Αποκορύφωμα των αντιδημοκρατικών μεθοδεύσεω

2. Σχετικά, βλ. Απόστολος Διαμαντής, «Ο Εθνάρχης στο Αρχείο», π. Αντί, τεύχ. 634 (9 Μαΐου 1997), σ. 13.

3. Για το κρίσιμο αυτό ζήτημα, βλ. Αντήνωρ, «Η ιστορία μπορεί να διδάξει ακόμα και τ μέλλον...» π. Αντί, τεύχ. 634 (9 Μαΐου 1997), σ.7 και Απ. Διαμαντής, «Ο Εθνάρ χης...», ό.π., σ.12. Από τα στοιχεία αυτά, καταδεικνύεται ότι η Δεξιά δεν ήταν διατε θειμένη να εγκαταλείψει την εξουσία με ομαλό τρόπο. Το κρίσιμο αυτό σημείο δεν είχε κα τανοηθεί, τότε, καθόλου από τις δημοκρατικές και προοδευτικές δυνάμεις του τόπου, οι ο ποίες πίστευαν ότι η χώρα ήταν δυνατό να οδηγηθεί σε εκλογές.

4. Ο Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 256, κάνει λόγο για «τριγωνική οργάνωση της εξουσίας» στη μετεμφυλιακή ελληνική πραγματικότητα.

και πρακτικών του τριπολικού μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας υπήρξαν ο εκλογές βίας και νοθείας του 1961⁵. Σύντομα, οι εκλογές αυτές αποτέλεσαν τη αφετηρία ευρύτατων λαϊκών κινητοποιήσεων και ανέδειξαν το κίνημα των μαζών σε ενεργητικό παράγοντα της σύγκρουσης. Το γεγονός αυτό προκάλεσε σοβαρές ρωγμές στην αποτελεσματική λειτουργία του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας και όξυνε τις σχέσεις ανάμεσα στις εξουσιαστικές του συνιστώσες⁶. Εάδε ληφθεί υπόψη ότι μετά την ανατροπή της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου : διακυβέρνηση της χώρας αναλήφθηκε από ακραιφνή κυβέρνηση της Δεξιάς γίνεται περισσότερο κατανοητό γιατί ο αιφνιδιασμός όλων των πολιτικών δυνάμεων από το πραξικόπημα των συνταγματαρχών ήταν καθολικός. Το γεγονός, όμως αυτό καταδεικνύει ταυτόχρονα ότι από καμία απολύτως πλευρά δεν είχε εντοπιστεί, στο βαθμό που έπρεπε, η πραγματική φύση του μετεμφυλιακού καθεστώτος στη χώρα μας και ειδικότερα η κυρίαρχη θέση την οποία κατείχε στους κόλπους του ο στρατός.

Από την πλευρά της Ε.Κ., μετά το ολέθριο σφάλμα του Γεωργίου Παπανδρέου να παραιτηθεί από την πρωθυπουργία όταν εκδηλώθηκε το παλατιανό πραξικόπημα τον Ιούλιο 1965⁷, η προσοχή και η προσπάθεια είχε επικεντρωθεί στη διενέργεια εκλογών παραβλέποντας, όπως φάνηκε αργότερα, ότι κάτι τέτοιο ήταν ανέφικτο λόγω του ότι οι παράγοντες που είχαν οδηγήσει στην κρίση των Ιουλιανών, όχι μόνο δεν είχαν αρθεί, αλλά απεναντίας είχαν οξυνθεί ακόμη περισσότερο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Ε.Κ., αν και κόμμα εξουσίας και με προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό, όχι μόνο δεν είχε διαύλους πληροφοριών αλλά ήταν και τελείως απροετοίμαστη για την αντιμετώπιση πιθανών ανώμαλων λύσεων. Ουσιαστικά, η «προετοιμασία» της για την αντιμετώπιση ενός ενδεχόμενου πραξικοπήματος περιοριζόταν σε κάποιες υποτυπώδεις οδηγίες της ομάδας του Ανδρέα Παπανδρέου, οι οποίες είχαν ως άξονά τους τις λαϊκές συγκεντρώ-

5. Για το ρόλο του Κ. Καραμανλή στη διαμόρφωση και τη λειτουργία του μετεμφυλιακού συστήματος εξουσίας μετά το θάνατο του Αλ. Παπάγου, βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Ηλία Νικολακόπουλου, «Τα αρχεία Καραμανλή: Πράσινο φως από το '58 για τη βία και τη νοθεία», Μέρος Α', εφ. *Τα Νέα*, 13 Μαΐου 1997, σ. 12-13 και του ίδιου, «Τα αρχεία Καραμανλή: Βία και νοθεία με στόχο την αυτοδυναμία», Μέρος Γ', εφ. *Τα Νέα*, 15 Μαΐου 1997, σ. 11.

6. Βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Ιουλιανό 1965. Οι κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της κρίσης» στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 714-717 και 720-723.

7. Στο ίδιο, ό.π., σ. 723-733. Επίσης, βλ. Δ. Λιβιεράτος, Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65. Έκρηξη*, εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα 1985, Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις κινηματικές πρακτικές: η "σύντομη" δεκαετία του '60 ως "συγκρουσιακός κύκλος"» στο «σύντομη» δεκαετία του '60, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σ. 57-75 και Άννα Μετόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

σεις, την κάθοδο τρακτέρ κ.λπ. σε πλατείες και άλλα βασικά σημεία σε περίπτωση εκδήλωσης πραξικοπήματος⁸.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, την Αριστερά και τις διάφορες συνιστώσες της, από τις οποίες θα μπορούσε να υπάρξει ουσιαστική προετοιμασία για την αντιμετώπιση του ενδεχόμενου επιβολής δικτατορίας, είναι γνωστό ότι ο κύριος φορέας της, Ε.Δ.Α., όχι μόνο δεν είχε προετοιμαστεί για να αντιμετωπίσει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αλλά αντίθετα προσανατόλιζε και οργάνωνε τις δυνάμεις της αποκλειστικά με άξονα τις εκλογές της 28ης Μαΐου 1967. Ενδεικτικό των απόψεων που επικρατούσαν στους ηγετικούς κύκλους της Ε.Δ.Α. και του κλίματος που καλλιεργούνταν στους κόλπους της είναι τα δύο άρθρα του Λεωνίδα Κύρκου στη εφημερίδα *Η Αυγή* της 20ής και 21ης Απριλίου 1967 και τα οποία ως αντικείμενό τους είχαν το γιατί δεν μπορεί να γίνει δικτατορία... Επίσης, σε σύσκεψη 150 στελεχών και μελών της σπουδαστικής οργάνωσης της Δ.Ν.Λ. ο γραμματέας της και μέλος της ηγεσίας της Ε.Δ.Α. Τάκης Μπενάς ανέλυσε διεξοδικά γιατί ήταν αδύνατη η επιβολή δικτατορίας⁹.

Σε συνέντευξή του ο Λ. Κύρκος στο ερώτημα κατά πόσο ήταν αναμενόμενη κατάλυση της δημοκρατίας τη συγκεκριμένη στιγμή απάντησε: «Ήταν ένας αιφνιδιασμός. Πολλοί, αναλύοντας το ρόλο των διάφορων δυνάμεων, δεν απέκλεισαν τον κίνδυνο μιας έσχατης εκτροπής. Όμως, ήταν μια πολυσύνθετη κατάσταση μέσα στην οποία καλλιεργούνταν και αυταπάτες. Παραδείγματος χάριν, στη εξουσία βρισκόταν μια καθαρή κυβέρνηση της δεξιάς, με επικεφαλής τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Συνεπώς, για όσους φοβόμασταν τον κίνδυνο μιας δικτατορίας υπήρχε ένα ερώτημα: «Ήταν δυνατόν να γίνει στρατιωτικό πραξικόπημα εναντίον μιας κυβέρνησης της καθαρής δεξιάς και εναντίον της θέλησης του βασιλιά Κωνσταντίνου;»¹⁰ Επίσης, ο Τ. Μπενάς αναφερόμενος, πρόσφατα, στις

8. Τις υποτυπώδεις αυτές οδηγίες προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν οι πραξικοπηματίες της 21ης Απριλίου 1967 δίνοντάς τις στη δημοσιότητα αμέσως μετά τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, στην προσπάθειά τους να βρουν και να επικαλεστούν ανύπαρκτα στοιχεία τα οποία να μπορούσαν να δικαιολογήσουν την επέμβασή τους.

9. Σχετικά, βλ. και την εισήγηση του Μίμη Μανωλάκου στο συμπόσιο της Καλαμάτας για τον αντιδικτατορικό «Ρήγα Φεραίο», εφ. *Η εποχή*, 21 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 12. Επίσης στις συσκέψεις στελεχών και μελών της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Λ. εκείνης της περιόδου με εισήγησή το Λ. Κύρκο, όταν ετίθεντο ερωτήματα για το τι θα κάνουμε σε περίπτωση που θα επιχειρούνταν πραξικόπημα, δινόταν η απάντηση: «Ας τολμήσουν και θα δούμε»...

10. Βλ. Λεωνίδα Κύρκος, «Έλλειμμα ιστορικής μνήμης», εφ. *Η Αυγή*, 20 Απριλίου 1997, σ. 18. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Σχετικά με τις βαθύτερες επιθυμίες και αυταπάτες της παραδοσιακής αριστεράς της εποχής εκείνης είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει ο Βασίλης Κωνσταντινίδης, «Η μνήμη ξεθωριάζει;», εφ. *Η Αυγή*, 20 Απριλίου 1997, σ. 7, τονίζοντας ότι: «Η χουντική δικτατορία ήρθε σε στιγμή που οι πολλοί θεωρούσαν ότι, παρά τα θεσμικά ελλείμματα και τα εκλογικά πραξικοπήματα, θα έκλεινε η φάση της ακρωτηριασμένης δημοκρατίας, που ακολούθησε τον μεταπελευθερωτικό εμφύλιο. Θε είχαμε δηλαδή στροφή προς έναν ομαλό, αν και κοπιώδη, κοινοβουλευτικό βίο. Όμως τι

«δεδομένες ευθύνες της ηγεσίας της αριστεράς για τον αποπροσανατολισμό τη πριν την εκτροπή και για την απροετοιμασία της» τόνισε την «αποπροσανατολιστική επίδραση που είχε το παιχνίδι με τις δύο χούντες, πράγμα που αιφνιδίασ βέβαια τη δεξιά και το παλάτι, αλλά δεν αναιρεί τις ευθύνες της αριστεράς, αφού η δικτατορία είχε ήδη δρομολογηθεί είτε για τον Απρίλιο είτε για τον Μάι του '67»¹¹.

Στο χώρο της Αριστεράς, όμως, δεν καταλήφθηκε εξαπίνης μόνον η Ε.Δ.Α και το Κ.Κ.Ε., αλλά και οι ανεξάρτητες κινήσεις και οργανώσεις που είχαν εμφανιστεί προδικτατορικά και οι οποίες προέβαιναν σε πιο ριζοσπαστικές προσεγγίσεις της πραγματικότητας¹².

πραξικόπημα των συνταγματαρχών δεν ήρθε εν αιθρία. Οι προσδοκίες των πολλών για ομαλότητα ήταν εύθραστες».

11. Βλ. παρέμβαση Τάκη Μπενά στο συμπόσιο της Καλαμάτας για τον αντιδικτατορικό «Ρήγα Φεραίο», εφ. *Η Εποχή*, 28 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 11.

12. Για τις ανεξάρτητες αυτές οργανώσεις και κινήσεις, βλ. Ηλίας Νικολόπουλος «Ιουλιανό 1965...», ό.π., σ. 728 και του ίδιου, «Θεσμική κρίση και πολιτική στράτευση» π. *Τετράδια*, τεύχ. 50-51 (Φθινόπωρο 2005), σ. 55-65. Υπενθυμίζεται ότι οι σημαντικότερες από τις νεότερες αυτές οργανώσεις και κινήσεις, η ύπαρξη των οποίων συνυφαίνεται με την κρίση της Αριστεράς κατά την προδικτατορική περίοδο, και των οποίων η δράση διεξογόταν με όρους ανατροπής του κυρίαρχου καθεστώτος, ήταν η Κίνηση Αντιαποικιακής Αλληλεγγύης Φίλοι Νέων Χωρών (ιδρύθηκε στα τέλη του 1963), η πολιτική κίνηση γύρω από το περιοδικό *Αναγέννηση* (ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1964) και η οργάνωση της Αντικαπιταλιστικής-Σοσιαλιστικής Συνειδητοποίησης (ΣΟ.ΣΥΝ.) (συγκροτήθηκε το 1960), η οποία αμέσως μετά τη δολοφονία, στις 21 Ιουλίου 1965, του μέλους του κεντρικού της οργάνου Σωτήρη Πέτρουλα πήρε την πρωτοβουλία ίδρυσης της *Πανσπουδαστικής Δημοκρατικής Κίνησης «Σωτήρης Πέτρουλας»*. Η ΠΑΝ.ΔΗ.Κ., όπως είναι γνωστό, αυτοδιαλύθηκε το 1966 λόγω σοβαρών διαφωνιών που ξέσπασαν στο εσωτερικό της ΣΟ.ΣΥΝ. Οι διαφωνίες αυτές σχετιζόνταν με το κρίσιμο ζήτημα του τρόπου πολιτικής και οργανωτικής εμφάνισης της τελευταίας, το οποίο έλαβε οξύτερες διαστάσεις μετά τη μη επιτυχή έκβαση της προσπάθειας των μελών της στο χώρο του νυχτερινού μαθητικού και σπουδαστικού κινήματος, όπου διέθεταν σημαντικές δυνάμεις και επιρροή, να προχωρήσουν στη συγκρότηση, αντίστοιχης με την ΠΑΝ.ΔΗ.Κ., κίνησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αντιπαράθεση αυτή η ηγεσία της Δ.Ν.Λ., στην προσπάθειά της να αποτρέψει την επανάληψη του προηγούμενου της ΠΑΝ.ΔΗ.Κ. στο φοιτητικό χώρο, καταθρομβημένη χρησιμοποίησε ποικιλόμορφα μέσα για να αποτρέψει, με οριακή και σαφώς αμφιλεγόμενη, λόγω της μεταφοράς μελών από άλλες οργανώσεις, πλειοψηφία, την εμφάνιση ανεξάρτητης αριστερής πολιτικής κίνησης στο χώρο των εργαζόμενων μαθητών και σπουδαστών όπου είχε αναπτυχθεί εκείνα τα χρόνια (1961-1966) ένα αξιόλογο και πρωτότυπο μαζικό κίνημα. Η κρίση αυτή στους κόλπους της ΣΟ.ΣΥΝ. σχετικά με τους προσανατολισμούς της οργάνωσης είχε ως αποτέλεσμα μέχρι την επιβολή της δικτατορίας να έχουν αποχωρήσει τα περισσότερα μέλη της τα οποία δραστηριοποιούντο στο μαζικό χώρο και είχαν αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα από τις γραμμές της Ε.Δ.Α., της Δ.Ν.Λ., των Φ.Ν.Χ. και της ΠΑΝ.ΔΗ.Κ. Κλείνοντας τις σύντομες αυτές αναφορές μας στις οργανώσεις αυτές, δίχως τις οποίες δεν είναι εύκολο να γίνει κατανοητό τόσο η κρίση της Αριστεράς προδικτατορικά στη χώρα μας όσο και σημαντικές πλευρές της

Με βάση τα δεδομένα αυτά γίνεται κατανοητό ότι οι ρίζες τόσο του αιφνιδιασμού όσο και της εύκολης επιβολής της δικτατορίας από τη χούντα των συνταγματαρχών, βρίσκεται στο γεγονός ότι καμία πολιτική δύναμη και κανένας φορέας δεν είχε συνειδητοποιήσει και εκτιμήσει το βάθος των αλλαγών που πραγματοποιούνταν σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα τη πραγματική φύση της δομής και του τρόπου λειτουργίας της μετεμφυλιακής εξουσίας στη χώρα μας, όπως και τον υφιστάμενο συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι υποεκτιμήθηκε, τόσο η κεντρική θέση που κατείχε ο στρατός στο μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας και οποία, σε μεγάλο βαθμό, συγκαλυπτόταν από την υφιστάμενη διαπλοκή μεταξύ παλατιού και ανώτατης στρατιωτικής ιεραρχίας, όσο και η δυναμική που εμπειρείχε το κίνημα των μαζών και το οποίο είχε περιέλθει σε ύφεση μετά τη δυναμική παρουσία και παρέμβασή του την περίοδο Ιουλιανών¹³.

Πιο συγκεκριμένα, εκείνο το οποίο διέφευγε από τις αναλύσεις και τις εκτιμήσεις των φορέων ολόκληρου του πολιτικού φάσματος, και το οποίο αποτέλεσε το καθοριστικό στοιχείο των εξελίξεων, ήταν το ότι η προβλεπόμενη νίκη της Ε.Κ. στις επικείμενες εκλογές και η δυνατότητα που η νίκη αυτή άνοιγε στο μαζικό κίνημα να παρεμβαίνει και να ασκεί πιέσεις για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό, καθώς και για άσκηση εξωτερικής πολιτικής, θα ωθούσε τα δυναμικά ερείσματα του μετεμφυλιακού καθεστώτος στο στρατό σε αυτοδύναμη παρέμβαση. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι ο ταξίαρχος Στ. Παττακός, από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος, λίγες ημέρες πριν από τις 21 Απριλίου ενδιαφέρθηκε να φθάσει στα χέρια του Αρναούτη έκθεσή του στην οποία υπογραμμιζόταν ο κίνδυνος του εκλογικού θριάμβου του Ε.Κ. και η ανάγκη να αποσοβηθεί αυτός προληπτικά¹⁴. Έτσι, σε μια στιγμή όπου το παλάτι σε συνεργασία με την μεγάλη

κατοπινής πορείας της, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι, μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας, οι Φ.Ν.Χ. προχώρησαν στην ίδρυση του *Αντιφασιστικού Κινήματος Ελλάδας (Α.Κ.Ε.)* και η Αναγέννηση στην ίδρυση της *Οργάνωσης Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας (Ο.Μ.Λ.Ε.)* και του *Αντιδικτατορικού Μετώπου Ελλήνων Εξωτερικοί (Α.Μ.Ε.Ε.)*. Μέλη δε, της ΣΟ.ΣΥΝ., τα οποία είχαν αποχωρήσει από τις γραμμές της κυρίως πριν από το χουντικό πραξικόπημα και είχαν πρωτοστατήσει στο μεγαλύτερο τους μέρος στην ίδρυση, λειτουργία και δράση της ΠΑΝ.ΔΗ.Κ., πήραν την πρωτοβουλία συγκρότησης του *Μαχητή*. Ο *Μαχητής* ιδρύθηκε στα τέλη του 1969 και αυτοδιαλύθηκε, με απόφαση της συντριπτικής πλειοψηφίας των μελών του, το Φεβρουάριο του 1975. Αργότερα, την Άνοιξη του 1975, ορισμένα μέλη που είχαν μειοψηφήσει, δημιούργησαν την *Κομμουνιστική Οργάνωση Μαχητής*. Ο γράφων υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του *Μαχητή*.

13. Διεξοδική αναφορά και ανάλυση του κρίσιμου θέματος της δυναμικής του λαϊκού κινήματος την περίοδο των Ιουλιανών, βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Ιουλιανό 1965...», ό.π., σ. 720-733 και Δ. Λιβιεράτος, Γ. Καραμπελιάς, *Ιούλης '65...*, ό.π., όπως, επίσης, Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις...», ό.π., σ. 62-63 και Χ. Βερναρδάκης, Γ. Μαύρης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991.

14. Βλ. Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμ. Α', εκδόσεις Κ. Καπόπουλος, Αθήνα 1975, σ. 44.

χούντα αλλά, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο, και η πολιτική εκπροσώπηση της Δεξιάς, με ταλαντεύσεις και δισταγμούς, προσανατολιζόταν στην επιβολή δικτατορίας, ή καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης, με χρονικό σημείο τις εκλογές, μικρή χούντα, που είχε αρχίσει να συγκροτείται από τα μέσα της δεκαετίας το 1950 στους κόλπους του Ι.Δ.Ε.Α.¹⁵ και είχε διαμορφώσει στενούς δεσμούς με τις μυστικές υπηρεσίες των Η.Π.Α.¹⁶, κινήθηκε πρώτη, επιβάλλοντας δικτατορία ακριβώς πριν την έναρξη των μεγάλων προεκλογικών συγκεντρώσεων οι οποίες θα οδηγούσαν, από τα πράγματα, σε ενεργοποίηση του λαϊκού παράγοντα.

15. Σχετικά βλ. στο ίδιο, σ. 11-16, όπου, σ. 16, τονίζεται ότι : «Το στρατιωτικό παρακράτος, συγχωνευόταν με το πολιτικό παρακράτος και με κάθε κίνηση που ήταν αποφασισμένη να διατηρήσει άθικτο το αστικό - δεξιό καθεστώς, καταφεύγοντας ολοέν σε βαρύτερα αθέμιτα μέσα». Και ότι όσοι συμμετείχαν σε αυτό αποσκοπούσαν στη «δημιουργία όρων οι οποίοι θα αναχαίτιζαν την πολιτική προέλαση της Αριστεράς και του Κέντρου και θα άνοιγαν τον δρόμο προς την δυναμική κατάληψη της εξουσίας». Ο δε Νεοκλής Σαρρής στο Πρόλογό του στο βιβλίο του Μανούσου Πλουμίδα, *Ο αιφνιδιασμός της 21ης Απριλίου 1967*, εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 1997, σ. 14, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «Το εκπληκτικότερο πάντων ήταν ότι οι πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος και οι συνωμοτικές κινήσεις ήταν γνωστές τόσο σε ορισμένους πολιτικούς της “δεξιάς”, όσο και στον ίδιο τον βασιλιά (το Κωνσταντίνο, αλλά και προηγουμένως στον πατέρα του, Παύλο) τουλάχιστον από το 1958». Άλλωστε, είναι γνωστή, με αφορμή την προδικτατορική πρακτική του δικτάτορα Παπαδόπουλου, η προφητεία του Ηλία Ηλιού στη συνεδρίαση της 23ης Ιουνίου 1965 της Βουλής όπου, αναφερόμενος στο σκηνοθετημένο, από τον Γ. Παπαδόπουλο, σαμποτάζ της Ορεστιάδας και στο ανθρωποκνηνηγό, τις συλλήψεις και τα βασανιστήρια που ακολούθησαν, κατήγγειλε τους κινδύνους τους οποίους εγχυμονούσε ο Γ. Παπαδόπουλος και οι κινήσεις του. Για το θέμα αυτό, βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία*, τόμ. Α', ό.π., σ. 21. Χρήσιμα στοιχεία για τον Ι.Δ.Ε.Α. και τους απριλιανούς πραξικοπηματίες, βλ. και στο βιβλίο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ιστορικά δοκίμια*, Αθήναι 1975, σ. 20-44 και 292-304, όπου σ. 33, αναφέρει ότι «στον “ΙΔΕΑ”, που διατηρήθηκε και μετά το θάνατο του Παπάγου βρήκαν στέγη - και εκμεταλλεύθηκαν τη στέγη αυτή - οι “σωτήρες” του 1967» και, σ. 29, ότι δεν εγνώριζε «τίποτε - απολύτως τίποτε - για τις κινήσεις της ΕΕΝΑ (“Ενώσεως Ελλήνων Νέων Αξιωματικών”)), καθώς και στο βιβλίο του Γιώργου Δαμιανάκου, *Ο ΙΔΕΑ έδωσε τη χούντα*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1995.

16. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της χούντας των συνταγματαρχών με τις αμερικάνικες μυστικές υπηρεσίες, ο Σ. Γρηγοριάδης, στο ίδιο, σ. 28-35, αποφεύγοντας, ορθά, τη διαδεδομένη άποψη της πρακτορολογίας, η οποία περισσότερο συσκοτίζει παρά διαφωτίζει τα αίτια εγκαθίδρυσης της στρατιωτικής δικτατορίας, ορθά τονίζει, σ. 34, ότι: «Πράγματι η ΣΙΑ είχε στενούς δεσμούς με ορισμένα στελέχη της ΚΥΠ και μέσω αυτών επιδρούσε στην διαμόρφωση της πολιτικής, σε όσο βαθμό επέτρεπε ο πραγματικός ρόλος της ΚΥΠ» και ότι η C.I.A. «πράγματι διατηρούσε επαφή με το όλο σύστημα των δυνάμεων που απέβλεπαν στην επιβολή δεξιάς, στρατιωτικής δικτατορίας, προς την οποία φαίνεται ότι απέκλινε και ίδια». Για την άποψη της συνωμοσίας και τις πολιτικές και θεωρητικές της συνέπειες, καθώς και για τη σχέση εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων και την πρωτοκαθεδρία των πρώτων, βλ. Nicos Poulantzas, *La crise des dictatures. Portugal, Grèce, Espagne*, εκδόσεις Seuil, Παρίσι 1975, σ. 22-24.

Ο αιφνιδιασμός¹⁷ της χούντας των συνταγματαρχών σε συνδυασμό, αφενό με την έλλειψη και της στοιχειωδέστερης προετοιμασίας των πολιτικών φορέων και, αφετέρου, η αποδυνάμωση των μαζικών λαϊκών κινητοποιήσεων κατά τη προδικτατορική περίοδο με ευθύνη της ηγεσίας της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α.¹⁸, καθώς και η υποχωρητική στάση τους απέναντι στις κατεστημένες δυνάμεις εξαιτίας της αυταπάτης τους ότι η χώρα μπορούσε να βαδίσει σε εκλογές¹⁹, επέδρασαν σημαντικά, ίσως και καθοριστικά, στις τύχες της αντίστασης κατά του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας, προσδιορίζοντας, αν όχι σε ολόκληρη τη διάρκεια της, τουλάχιστον στην πρώτη της περίοδο (1967-1972), το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξής της.

2. Η διαδικασία σταθεροποίησης του στρατιωτικού καθεστώτος και τα αδιέξοδά του

Το κύριο χαρακτηριστικό του στρατιωτικού πραξικοπήματος στη φάση της εκτέλεσής του ήταν η εύκολη επικράτησή του. Η έκπληξη από την εκδήλωσή

17. Ο στρατηγός Αθανάσιος Φροντιστής, σε επιστολή του της 20ής Ιουνίου 1975, βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορικά...*, ό.π., σ. 313, έγραφε ότι οι πραξικοπηματίες δεν στηρίζονταν «παρά μόνον εις τον αιφνιδιασμόν».

18. Πρέπει να επισημανθεί σχετικά ότι στο βαθμό που οι λαϊκές μάζες βρίσκονταν σε κινητοποίηση και η παρουσία τους στο πολιτικό προσκήνιο ήταν έντονη, η πραγματοποίηση των σχεδίων επιβολής δικτατορίας δεν ήταν εφικτή. Με βάση την εκτίμηση αυτή γίνεται αντιληπτή η τεράστια ευθύνη της ηγεσίας της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α., οι οποίες με την πολιτική και την πρακτική τους οδήγησαν στον εκφυλισμό του μεγάλου κινήματος των μαζών που είχε αναπτυχθεί την περίοδο των Ιουλιανών. Όταν δε, αργότερα η ηγεσία της Ε.Δ.Α. και της Δ.Ν.Α. επιχείρησε να επανεργοποιήσει τις λαϊκές κινητοποιήσεις, για να αποτρέψει τις επιχειρούμενους συμβιβασμούς της Ε.Κ. με το παλάτι και τη Δεξιά, οι προσπάθειές της έπεσαν στο κενό με αποτέλεσμα στις θλιβερές αυτές, από άποψη συμμετοχής, κινητοποιήσεις οι οργανωμένες δυνάμεις της Αριστεράς να βρίσκονται, αποφιλωμένες από τις μάζες, αντιμέτωπες με τον κατασταλτικό μηχανισμό ο οποίος και τις αντιμετώπιζε με πρωτοφανή σκληρότητα, επιδιώκοντας την καταστολή τους στην αφετηρία τους φοβούμενος ευρύτερη επέκτασή τους. Άλλωστε, είχε ήδη τεθεί σε κίνηση και ο καταπιεστικός μηχανισμός του μετεμφυλιακού καθεστώτος με άτυπες κλήσεις στην ασφάλεια, πιέσεις, εκφοβισμούς κ.λπ. καταστάσεις οι οποίες άρχισαν να θυμίζουν πρακτικές της προπαπανδρεϊκής περιόδου και ειδικότερα το κλίμα των εκλογών του 1961.

19. Το μέγεθος της αυταπάτης, ολόκληρου άλλωστε του φάσματος του δημοκρατικού και προοδευτικού χώρου, ότι η χώρα προχωρούσε σε εκλογές ήρθαν να καταδείξουν πρόσφατα στοιχεία στα οποία αναφερθήκαμε και από τα οποία προκύπτει ότι η δεξιά δεν ήταν διατεθειμένη να παραδώσει την κυβερνητική εξουσία. Τα στοιχεία αυτά ήρθαν να πιστοποιήσουν, για μία ακόμη φορά, το ολέθριο σφάλμα της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου από την κυβερνητική εξουσία όταν εκδηλώθηκε το παλατιανό πραξικόπημα τον Ιούλιο 1965 και την ψευδαίσθησή του ότι ήταν δυνατή η προσφυγή στις κάλπες.

του χουντικού πραξικοπήματος και η βοήθεια την οποία του παρείχε, με τη στάση του, ο βασιλιάς έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην επικράτησή του τις πρώτες ώρες, που είχαν και αποφασιστική σημασία²⁰. Το παλάτι, συνεπές με την προηγούμενη πολιτική του πρακτική και ιστορία προτίμησε να συμβιβαστεί με του πραξικοπηματίες δίνοντας με τον τρόπο αυτό τη χαριστική βολή στο θεσμό της μοναρχίας²¹. Η υποστήριξη, όμως, την οποία έδωσε το παλάτι στη δικτατορία να μην διευκόλυνε αρχικά την επικράτησή της, αλλά αποτέλεσε και ένα επιπλέον επιβαρυντικό στοιχείο σε ό,τι αφορούσε τη σταθεροποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος και την αποδοχή του από τις ευρύτερες μάζες, η οποία, τελικά, αποδείχτηκε και το αδύνατό του σημείο.

Το βασιλικό αντιπραξικόπημα, στις 13 Δεκεμβρίου 1967, και η εύκολη αντιμετώπισή του από τη χούντα των συνταγματαρχών, είχε ως αποτέλεσμα τη πλήρη μονοπώληση της εξουσίας από το στρατό. Στόχος του βασιλιά με το οπερτικό του αντιπραξικόπημα, όπως καταδεικνύεται από ολόκληρο το σχεδιασμό του, καθώς και από τις δυνάμεις στις οποίες στηρίχθηκε, δεν ήταν η επιστροφή στην κοινοβουλευτική νομιμότητα αλλά η επιβολή μοναρχικής δικτατορίας στη ριζόμενη και στο στρατό. Το γεγονός, άλλωστε, αυτό εξηγεί και την παγερόαδιαφορία την οποία επέδειξε ο ελληνικός λαός όταν εκδηλώθηκε το βασιλικό αντιπραξικόπημα. Έτσι, η στάση του βασιλιά, τόσο με την αποδοχή της δικτατορίας στις 21 Απριλίου 1967, όσο και με το αντιπραξικόπημά του, οδήγησε να αναδειχθεί ο στρατός σε αποκλειστικό κυρίαρχο της κατάστασης και στο βασικότερο εκφραστή των συμφερόντων της άρχουσας τάξης.

Η σταθεροποίηση, όμως, του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση και μέχρι την κατάρρευσή του παρέμεινε προβληματική. Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί ότι τελικά δεν έγινε κατορθωτό να επιτευχθεί παρά τη βοήθεια που του προσέφερε αρχικά η μοναρχία με τη στάση της, καθώς και η ύπαρξη ευνοϊκής οικονομικής συγκυρίας έως το 1973.

Η αιτία της αστάθειας του δικτατορικού καθεστώτος πρέπει να αναζητηθεί όχι τόσο στις εσωτερικές του αντιθέσεις, όσο στην πολυπλοκότητα των προβλημάτων που διαπερνούσαν την ελληνική κοινωνία, καθώς και στη μη αποδοχή του από τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού. Από την αδυναμία άλλωστε, του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας να επιλύει τα οξυμένα προβλήματα του τόπου και να γίνεται αποδεκτό, τουλάχιστον από σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, απέρρευε και η ανάγκη του να καταφεύγει συνεχώς στην τρομοκρατία και την καταστολή ως βασικών μέσων άσκησης της εξουσίας.

20. Βλ. επίσης και Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός...*, ό.π., σ. 247.

21. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κωνσταντίνος Γλίξμπουργκ αρνήθηκε να δεχτεί την προτροπή του συλληφθέντος πρωθυπουργού Π. Κανελλόπουλου: "Μεγαλειότατε, αντισταθείτε Μην τους ορκίσετε". Ο βασιλιάς, όμως, συνεπής με την ιστορία του, προτίμησε να τους νομοποιήσει και να τους ορκίσει. Βλ. Αντήνωρ, «Η ιστορία...», ό.π., σ. 7.

του. Από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαία και η εκτεταμένη βία, η οποία ασκήθηκε από τη στρατιωτική δικτατορία κατά των αντιτιθέμενων στο καθεστώς της. Η βία αυτή είχε ως άξονά της τις διώξεις, τις συλλήψεις και τα βασανιστήρια²². Η έκταση δε και η έντασή τους δεν δικαιολογούνταν από το επίπεδο ανάπτυξης της οργανωμένης αντίστασης, γεγονός που πιστοποιεί το φόβο το δικτατορικού καθεστώτος απέναντι στο λαό και τις οργανωμένες δυνάμεις του. Είναι γνωστή η εμμονή του δικτάτορα Παπαδόπουλου στην ανάγκη θεραπεία του ασθενούς-λαού και στην επιβαλλόμενη αναδιαπαιδαγώγησή του με βάση τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη και φυσικά τη βία και την καταστολή.

Σε αχίλλειο πτέρνα, όμως, του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας ακριβώς λόγω της αδυναμίας του, αφενός, να επιλύει έστω και υποτυπωδώς, τα πολύπλοκα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία συμπυκνώνοντα στο αίτημα του κοινωνικού και θεσμικού της εκδημοκρατισμού, καθώς και στη εφαρμογή ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής και, αφετέρου, να αποσπάει, έστω και περιορισμένα, τη συναίνεση των μαζών, αναδείχτηκε σύντομα η διαδικασί νομιμοποίησής του, η οποία περιεπλάκη από την πρώτη στιγμή σε μία άλυτη αντίφαση. Έτσι, κάθε προσπάθεια φιλελευθεροποίησης-ομαλοποίησης του δικτατορικού καθεστώτος κατέληγε πάντοτε και σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα σε αδιέξοδο.

Πιο συγκεκριμένα, το εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης-ομαλοποίησης της στρατιωτικής δικτατορίας για να μπορούσε να γίνει πράξη, όφειλε να περιορίζε τον κατασταλτικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Το άνοιγμα, όμως, αυτό με δε

22. Για τα βασανιστήρια, βλ. το βιβλίο - μαρτυρία του Περικλή Κοροβέση, *Ανθρωποφύλακες*, πολλαπλές εκδόσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, στο οποίο απεικονίζονται με συγκλονιστικό τρόπο τα βασανιστήρια και οι ανακριτικές μέθοδες της Γενικής Ασφάλειας την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας και στα οποία πρωτοστατούσαν οι αστυνομικοί - βασανιστές Λάμπρου, Καραπαναγιώτης, Μπάμπαλης, Μάλλιος, Γκραβαρίτης, Σπανός κ.ά. Επίσης, βλ. και τα βιβλία - μαρτυρίες: Κίττυ Αρσένη, *Μπουμπουλίνας 18*, εκδόσεις Θεμέλιο. Τάσος Μήνης, *111 μέρες στην ΕΣΑ*, εκδόσεις Φυτράκης. Γιάννης Σταράκης, *Στις φυλακές των συνταγματαρχών*, εκδόσεις Κέδρος. Όπως είναι γνωστό τα βασανιστήρια τα οποία εφάρμοσε συστηματικά από την πρώτη ημέρα ως βασικό μέσο άσκησης της τρομοκρατικής πολιτικής του το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας αποτέλεσαν και την κυριότερη αιτία της αποπομπής της χώρας μας, το Δεκέμβριο του 1969, από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Η αποπομπή αυτή υπήρξε το πρώτο, και τελευταίο δυστυχώς, ουσιαστικό μέτρο που έλαβε ο διεθνής οργανισμός σε βάρος της χούντας των συνταγματαρχών. Σχετικά, βλ. το βιβλίο - ντοκουμέντο του Τζέιμς Μπέκετ, *Βαρβαρότητα στην Ελλάδα (1967-69)*, εκδόσεις Το ποντίκι, Αθήνα 1997, στο οποίο γίνεται διεξοδική αναφορά για τα βασανιστήρια στην Ελλάδα κατά τα δύο πρώτα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας, καθώς και μαρτυρίες βασανισθέντων αγωνιστών. Ο ίδιος ο συγγραφέας στο προοίμιο του βιβλίου του, που πρωτοεκδόθηκε το 1970, γράφει, σ. 18, χαρακτηριστικά ότι: «Το θέμα του βιβλίου αυτού είναι ανατριχιαστικό. Τα βασανιστήρια ανήκουν στην πιο σκοτεινή πλευρά της ανθρώπινης συμπεριφοράς (...) Τα μέλη της Επιτροπής εκπλήρωσαν ευσυνείδητα το καθήκον τους αποφαινόμενα ότι το ελληνικό καθεστώς βασανίζει πολιτικούς κρατούμενους ως μέρος της πολιτικής του».

δομένη την αδυναμία της δικτατορίας να προωθεί με θετικό τρόπο τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, έδινε τη δυνατότητα στις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα, καθώς και στις αντιδικτατορικές και αντικαθεστωτικές δυνάμεις να εκδηλώνουν με ενεργητικό τρόπο την αντίθεσή τους προς το στρατιωτικό καθεστώς.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στον οικονομικό τομέα, και παρά την ύπαρξη ευνοϊκής οικονομικής συγκυρίας, το στρατιωτικό καθεστώς όχι μόνο δεν μπόρεσε να επιλύσει τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας αλλά οδήγησε τη χώρα με την οικονομική του πολιτική στο πρόθυρα της οικονομικής κατάρρευσης²³.

Πιο συγκεκριμένα, τα δύο πρώτα χρόνια από την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της οικονομίας παρουσίασε σημαντική υποχώρηση πέφτοντας από το 8% της τελευταίας προδικτατορικής περιόδου σε 5,5%. Το γεγονός αυτό ερχόταν να διαψεύσει τον ισχυρισμό του δικτατορικού καθεστώτος ότι επενέβησαν μεταξύ άλλων και για να γλυτώσουν την οικονομία της χώρας από την αναρχία και τις παρατεταμένες απεργίες.

Η δικτατορία, αδυνατώντας λόγω της φύσης της να κινητοποιήσει το παραγωγικό δυναμικό της χώρας με άξονα τον δημοκρατικό προγραμματισμό και τις παραγωγικές επενδύσεις στη βιομηχανία και τη γεωργία, οδηγήθηκε στην εύκολη λύση της ενίσχυσης και επέκτασης των πιο αντιπαραγωγικών και στειρών κλάδων ή, στην καλύτερη περίπτωση, των λιγότερο παραγωγικών και αποδοτικών κλάδων της οικονομίας. Το αποτέλεσμα ήταν η οικονομική πολιτική της δικτατορίας να εναρμονιστεί με τα συμφέροντα και τις κερδοσκοπικές επιδιώξεις του κατασκευαστικού, τουριστικού, ναυτιλιακού και μεταπρατικού κεφαλαίου

23. Για την οικονομική πολιτική του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας και τις συνέπειές της, βλ. την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη του Διον. Καραγιωργα, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», όπως και τα άρθρα των : Αθαν. Κανελλόπουλου, «Θρύλος και Αλήθεια στον Οικονομικό Τομέα κατά την Επταετία», Κ. Καλλιγά, «Δραματικός κλονισμός της ελληνικής οικονομίας», Σπ. Παπασπηλιόπουλου, «Η ελληνική οικονομία πριν και μετά την τελευταία δικτατορία», Αναστ. Γιαννίτση, «Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα» και Κων. Λατίφη, «Το σημερινό αδιέξοδο στο ισοζύγιο πληρωμών αποτελεί σμα της οικονομικής πολιτικής 1953-74» στο *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1978, σ. 2-57, 122-133, 193-208 και 279-294. Επίσης βλ. *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1928-1978)*, Αθήνα 1978, σ. 619-709, καθώς και τις μελέτες των Ιω. Πεσμαζόγλου, «Η ελληνική οικονομία μετά το 1967» και Γιώργου Ν. Γιαννόπουλου, «Οι εργάτες και οι αγρότες στο καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας» στο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό*, εκδόσεις Παπαζήση Αθήναι 1976, σ. 136-181 και 182-207 και το βιβλίο του Βασίλη Α. Νεφελούδη, *Απομυθισμένη ποίηση με τη γλώσσα των αριθμών*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1973. Ενδιαφέρουσες θεωρητικές επισημάνσεις και παρατηρήσεις για τη φύση της οικονομικής πολιτικής της στρατιωτικής δικτατορίας και τη διαπλοκή της με τις πολιτικές συσσώρευσης των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, βλ. Ν. Poulantzas, *La crise...*, ό.π., σ. 9-22 και 25-31.

ντόπιου και ξένου. Ανοίγοντας τους κρουνοί χρηματοδότησης της οικοδομική τουριστικής και ναυτιλιακής δραστηριότητας η δικτατορία κατόρθωσε να δημιουργήσει στο διάστημα 1969-1972 μία επίπλαστη ανάπτυξη και ευημερία διευρύνοντας, ταυτόχρονα, τις εισοδηματικές και τις κοινωνικές ανισότητες (βάρος κυρίως των εργαζομένων και των αγροτών²⁴. Είναι χαρακτηριστικό, απ την άποψη αυτή, ότι την περίοδο της δικτατορίας η μετανάστευση αυξήθηκε δ χωρίς προηγούμενο σε μια περίοδο που στην αγορά εργασίας σημειωνόταν έλλειψη εργατικών χεριών²⁵. Η οικονομική αυτή πολιτική της δικτατορίας οδήγησε, το 1973, σε έκρηξη των τιμών²⁶ με αποτέλεσμα να αναπτυχθούν μεγάλης κλίμακα κερδοσκοπικές πρακτικές και συμπεριφορές που συντελούσαν στην επιτάχυνση του πληθωρισμού και τη μετακίνηση εισοδημάτων προς τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα τα κερδοσκοπικά. Έτσι, η δημιουργία συνθηκών επί πλαστης ευημερίας ανατράπηκε από την ίδια τη λειτουργία των νόμων της αγοράς στην οποία αναφέρονταν, με ξεχωριστή άνεση, οι ίδιοι οι δικτάτορες²⁷. Απ

24. Επίσης, βλ. Διον. Καράγιωργα, «Οι οικονομικές συνέπειες...», ό.π., σ. 29-31, όπου σ. 29, γράφει ότι «στη διάρκεια της δικτατορίας οι εισοδηματικές ανισότητες μεγάλωσα ακόμα περισσότερο». Τονίζει δε, σ. 30, ότι τα μεγάλα ποσοστά κερδών που σημειώθηκαν την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας «δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της μετατόπιση εισοδημάτων από τους μισθωτούς στους κεφαλαιούχους» αλλά ήταν «συνάμα αποτέλεσμα της χρηματοδοτικής ενίσχυσης και των φορολογικών παραχωρήσεων στο μεγάλο κεφάλαιο». Και όλα αυτά, σ. 31, «χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα για την ανάπτυξη της οικονομίας». Για το ίδιο θέμα ο Αθαν. Κανελλόπουλος, «Θρύλος και Αλήθεια...», ό.π., σ. 49, κάνονται λόγο για «τα υπέρογκα κέρδη της περιόδου αυτής» τονίζει ότι: «Παρά την αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος έχει ήδη σημειωθεί ένταση στην ανισοκατανομή με την αύξηση της μερίδος των κερδών έναντι της μερίδος των μισθών στο εθνικό εισόδημα». Ο δε Γ. Ν. Γιαννόπουλος, «Οι εργάτες και οι αγρότες...», ό.π., σ. 185, αναφέρει ότι «η αύξηση της πραγματικής αγοραστικής δύναμης του εργάτη βιομηχανίας, ήταν ασήμαντη στην περίοδο της δικτατορίας» και ότι το «χρηματικό εισόδημα του μισθωτού αυξανόταν σ' αυτή την περίοδο με πολύ βραδύτερο ρυθμό απ' ό,τι το εισόδημα του ιδιοκτήτη ή του κεφαλαιούχου» με αποτέλεσμα η σχετική εισοδηματική θέση των εργατών να χειροτερέψει από το 1967 και μετά. Και ενώ σημειώνονταν αυτές οι εξελίξεις, ο δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος διατύπωνε με ωμό τρόπο, στις 15 Δεκεμβρίου 1969, την οικονομική και κοινωνική φιλοσοφία του στρατιωτικού καθεστώτος, αναφέροντας, σ. 206, ότι: «Ο ελληνικός λαός πρέπει να τρώει λιγότερο, να δουλεύει περισσότερο και να απαιτεί λιγότερο». Περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Οικονομία και πολιτική την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974)» στο Θ. Σακελαρόπουλος, (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, τόμ. Β', εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2004, σ. 254-266.

25. Βλ. Διον. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», ό.π., σ. 23 και Γ. Ν. Γιαννόπουλος, «Οι εργάτες και οι αγρότες...», ό.π., σ. 199-200.

26. Για την πληθωριστική έκρηξη την περίοδο της δικτατορίας, βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Η διαμόρφωση του επιπέδου των τιμών την τελευταία εικοσαετία (1958-1978)», π. Ανάλυση εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας, έκδοση Α' έδρας Οικονομικής Ανάλυσης Α.Β.Σ.Π., τεύχ. 4 (Γενάρης - Απρίλης 1979), σ. 111-133.

27. Επίσης, βλ. Διον. Καράγιωργας, «Οι οικονομικές συνέπειες...», ό.π., σ. 28.

το 1973, όμως, θα σημάνει η αντίστροφη μέτρηση για την οικονομική πολιτική της στρατιωτικής δικτατορίας. Οι δαπάνες άρχισαν να περιορίζονται δραστικά όπως και η αφειδώς χορηγούμενη χρηματοδότηση των οικοδομών, του τουρισμού και του εμπορίου. Υπολογίζεται ότι στα μέσα του 1973 η ανεργία είχε φθάσει, ήδη, τα 200.000 περίπου άτομα²⁸.

Ειδικότερα, πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την αλόγιστη αύξηση της ρευστότητας και τη δημιουργία επίφασης οικονομικής προόδου σημειώθηκε καθυστέρηση στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας με ανυπολόγιστες συνέπειες για το μέλλον της. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βιομηχανικό τομέα δημιουργήθηκαν ένα πλήθος από μικρές μονάδες, οι οποίες, στηριζόμενες στα αφειδώς χορηγούμενα κίνητρα και στη δασμολογική προστασία, αποδείχτηκαν σύντομα θνησιγενείς, ενώ παρά τις προσπάθειες και τις παραχωρήσεις του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας καμία μεγάλη βιομηχανία δεν δημιουργήθηκε ουσιαστικά με αποτέλεσμα να ανακοπεί η διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας η οποία είχε αρχίσει να σημειώνεται από το 1961 και μετά.

Η οικονομική πολιτική της δικτατορίας, όντας ουσιαστικά πολιτική οικονομικής μεγέθυνσης και όχι οικονομικής ανάπτυξης, εξάντλησε σύντομα τα όριά της γεγονός το οποίο από το 1972 άρχισε να δημιουργεί δυσαρέσκειες και αντιδράσεις σε κοινωνικό επίπεδο με αποτέλεσμα η πολιτική δυσαρέσκεια να αρχίσει να συνυφαίνεται με την οικονομική και κοινωνική δυσαρέσκεια και αντίδραση κατ'ελάχιστον του καθεστώτος. Έτσι, στη δεύτερη αυτή φάση 1972-1974 δημιουργήθηκαν περισσότερο ευνοϊκοί όροι, οι οποίοι επέτρεψαν στην αντίσταση κατά της δικτατορίας να προσλάβει περισσότερο μαζικό χαρακτήρα με σταθμό τα γεγονότα της Νομικής και με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου³⁰.

28. Στο ίδιο, σ. 29.

29. Βλ. Κ. Καλλιγιάς, «Ο δραματικός κλονισμός...», ό.π., σ. 53 και Τα πρώτα πενήντα χρόνια..., ό.π., σ. 634, όπου αναφέρεται ότι στα χρόνια της δικτατορίας στον τομέα τα μεγάλων επενδυτικών έργων είχαμε μόνον την ίδρυση των δύο διυλιστηρίων (Βαρδινογιάννη και Λάτση) και των Ναυπηγείων Ελευσίνας (Ανδρεάδη). Οι υπόλοιπες επενδύσεις, βασικά κάπως σημασίας, αφορούσαν επεκτάσεις βιομηχανιών, οι οποίες ήδη υπήρχαν (Χαλυβουργική, Αλουμίνιο, Λάρκο και Ελληνικά Ναυπηγεία). Διευκρινίζεται δε, ότι οι νέες αυτομόναδες λειτούργησαν, ως επί το πλείστον, με υψηλό κόστος παραγωγής, το οποίο επιβαρυνόταν και με τόκους από μεγάλες πιστώσεις. Για το χαρακτήρα της εκβιομηχάνισης στη Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας και τη σχέση της, αφενός, με το ξένο ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο και, αφετέρου, με την τεράστια εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών, βλ. Γ. Roulantzas, *La crise...*, ό.π., σ. 16-22 και 25-27.

30. Για τη θεωρητική βάση της ερμηνευτικής αυτής εξήγησης, βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδη «Μερικές σημερινές επιστημολογικές συζητήσεις με αφετηρία το έργο του Μαρξ» στο Μαξισμός: Μία επανεκτίμηση, Επιστημονικό συμπόσιο (3-4 Νοεμβρίου 1995), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 99-111, όπου, σ. 10 και 110, αναφέρεται ότι «οι άνθρωποι με την ίδια τους τη δράση αξιώνουν την υπέρβαση των καταπιεστικών, αλλοτριωτικών και εκμεταλλευτικών σχέσεων, στις οποίες έχουν ιστ

Είναι χαρακτηριστική, επίσης, η στάση και οι χειρισμοί της στρατιωτικής δικτατορίας σε ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα, που οδήγησαν τόσο στην εγκαθίδρυση όσο και στην κατάρρευσή της: Το ζήτημα αυτό δεν ήταν άλλο από το Κυπριακό. Από την πρώτη στιγμή το στρατιωτικό καθεστώς επεδίωξε την επίλυση του Κυπριακού σε κατεύθυνση τελείως αντίθετη από τις εθνικοδημοκρατικές παραδόσεις και τις αντιιμπεριαλιστικές διαθέσεις της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Ήταν, άλλωστε, νωπή ακόμη η μνήμη από τις μεγάλες μαζικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας 1955-1965, που είχαν ως κύριο στόχο τους την αυτοδιάθεση του κυπριακού λαού και τη σύνδεση των αγώνων αυτών με αντιιμπεριαλιστικά αιτήματα, καθώς και με αιτήματα, οικονομικού, κοινωνικού και θεσμικού χαρακτήρα με άξονα τον εκδημοκρατισμό του μετεμφυλιακού καθεστώτος κυριαρχίας και εξάρτησης. Η συνάντηση του Έβρου θα αποκαλύψει, αμέσως, την διάθεση της στρατιωτικής δικτατορίας στο κρίσιμο αυτό εθνικό θέμα. Η απόσυρση της μεραρχίας θα υπονομεύσει την κυπριακή άμυνα, οι απόπειρες δολοφονίας κατά του Μακαρίου θα αποδυναμώσουν το κυπριακό μέτωπο, ενώ το τυχοδιωκτικό πραξικόπημα θα οδηγήσει, τελικά στη διχοτόμηση της Κύπρου δίχως, όμως, και οι υπαίτιοί της να τιμωρηθούν, όπως θα έπρεπε.

Με βάση τα δεδομένα και τις πρακτικές αυτές το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας, παρά την αποδοχή του από την κυρίαρχη τάξη και τα συνδεδεμένα με αυτήν στρώματα, αποτύγχανε στην προσπάθειά του να ενσωματώνει στο θεσμικό του πλαίσιο τις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα και να τους αποκλείει, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν και να επηρεάζουν, και συχνά να προσδιορίζουν τους όρους της ταξικής σύγκρουσης, όπως συνέβαινε άλλωστε, προδικτατορικά, οπότε το κίνημα των μαζών παρενέβαινε πρωταγωνιστικά στις κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις και εξελίξεις.

Συνεπώς, η βασική αιτία αποτυχίας και κατάρρευσης του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας βρίσκεται στην αδυναμία του να ενσωματώνει τις κυριαρχούμενες κοινωνικές δυνάμεις στο σύστημα διακυβέρνησής του³¹. Το γεγονός αυτό οδήγησε, τελικά, στην ακύρωση των σχεδίων φιλελευθεροποίησης-νομιμοποίησης του Γ. Παπαδόπουλου, τα οποία, άλλωστε, αποσκοπούσαν στην διαιώνιση του στρατιωτικού καθεστώτος με άλλη μορφή, με την εξέγερση του Πολυτεχνείου και στην ανατροπή του από τα δυναμικά στηρίγματα της δικτατορίας με επικεφαλής τον Δ. Ιωαννίδη³².

ρικά εμπλακεί» και ότι στην κοινωνική ζωή υπάρχει «διαρκής μετατροπή όρων συμβίωσης, που θίγονται από τη μορφή της κοινωνίας σε πολιτικά αιτήματα και πράξεις υπέρβασης της μορφής αυτής».

31. Ο Max Weber, *Κοινωνιολογία του κράτους*, εισαγ.-μετάφρ. Μιχ. Γ. Κυπραίος, εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1996, αναφερόμενος στο ζήτημα των προϋποθέσεων διατήρησης μίας εξουσιαστικής δομής και κατάστασης, γράφει, σ. 128, ότι: «Ένα ορισμένο *minimum* συναίνεσης - τουλάχιστον των κοινωνικά σημαντικών στρωμάτων - των εξουσιαζομένων είναι προϋπόθεση της διάρκειας κάθε εξουσίας, ακόμη και της άριστα οργανωμένης».

32. Για τη μη μονολιθικότητα των στρατιωτικών δικτατορικών καθεστώτων και τις εσω-

Η ομάδα Ιωαννίδη, εκφράζοντας την επιστροφή στις πηγές της 21ης Απριλίου 1967, θα οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερη σκλήρυνση το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας, επιταχύνοντας, με την πολιτική της και το πραξικόπημά της στην Κύπρο, τη διαδικασία κατάρρευσής του.

3. Ο αγώνας κατά της στρατιωτικής δικτατορίας και τα προβλήματά του

Το κρίσιμο, όμως, ερώτημα που προκύπτει, και το οποίο δεν επιδέχεται απλή απάντηση, είναι γιατί την περίοδο της δικτατορίας η υπάρχουσα διαθεσιμότητα από πλευράς ελληνικού λαού δεν μπόρεσε να μετεξελιχθεί σε κίνημα μαζών, ικανού να ανατρέψει, με την ενεργητική του αντίσταση και πάλη, το στρατιωτικό καθεστώς.

Η διερεύνηση του κρίσιμου αυτού ερωτήματος μας οδηγεί αναγκαστικά, εκτός από τις πλευρές που θίξαμε έως τώρα, σε κριτική προσέγγιση του χαρακτήρα, του βάθους και της έκτασης του αγώνα κατά του δικτατορικού καθεστώτος και σε αναφορές στις τάσεις και τους φορείς της αντιδικτατορικής αντίστασης. Ειδικότερα, η ανάλυση επιβάλλεται να σταθεί στις γραμμές που διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο της αντίστασης, στο βαθμό αποτελεσματικότητάς τους, όπως και στην αντανάκλαση και τις επιπτώσεις που είχαν στη στάση του ελληνικού λαού τόσο στην πρώτη φάση του αντιδικτατορικού αγώνα (1967-1972) όσο και στη δεύτερη φάση (1972-1974), οπότε και η λαϊκή αντίθεση προς το καθεστώς προσέλαβε περισσότερο ενεργητική διάσταση με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Η προσέγγιση των κρίσιμων αυτών ζητημάτων παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω της επικράτησης έως τώρα δύο ακραίων μεταξύ τους απόψεων οι οποίες περισσότερο συσκοτίζουν παρά διαφωτίζουν το ζήτημα της λαϊκής αντίθεσης στη δικτατορία. Η πρώτη υποστηρίζει ότι ουσιαστικά δεν υπήρξε αντίσταση η δε δεύτερη, ότι ολόκληρος ο λαός, όλοι οι πολιτικοί φορείς και όλες οι προσωπικότητες, εκτός από το στενό πυρήνα της χούντας των συνταγματαρχών και των υποστηρικτών της, έκαναν αντίσταση.

τερικές τους αντιθέσεις, βλ. Ν. Poulantzas, *La crise...*, ό.π., σ. 55 και 105-111, όπου και αναφορά στα χαρακτηριστικά του κράτους έκτακτης ανάγκης στις συνθήκες της στρατιωτικής δικτατορίας. Για τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της χούντας των συνταγματαρχών, βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Β', ό.π., σ. 161-166, 179-185 και Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός...*, ό.π., σ. 269-270, όπου τονίζει ότι: «Τα προβλήματα που αντιμετώπισε η στρατιωτική δικτατορία δεν μπορούν να αναλυθούν πλήρως, αν δεν γίνουν κατανοητές και οι εσωτερικές αντιθέσεις της στρατιωτικής χούντας (...) Μέχρις ενός σημείου ο Γ. Παπαδόπουλος πέτυχε μια νέα εσωτερική ιεράρχηση, μια νέα εσωτερική πειθαρχία του στρατιωτικού μηχανισμού κάτω από την ηγεσία του. Η ύπαρξη, όμως, άλλων ομάδων και η επιτυχία του κινήματος Ιωαννίδη αποδεικνύει ότι αυτή η επιτυχία, που το 1969 φάνηκε να είναι απόλυτη είχε τα όριά της».

Η πραγματικότητα, όμως, της αντίστασης κατά της στρατιωτικής δικτατορίας, τόσο στο επίπεδο του λαού όσο και των οργανωμένων αντιστασιακών δυνάμεων, είναι πολύ περισσότερο σύνθετη και γι' αυτό δύσκολη στη σύλληψη και την ερμηνεία της. Η αποσαφήνιση της συσκοτισμένης και συσκοτιζόμενης πραγματικότητας της δικτατορίας δεν διαφωτίζει το ζήτημα της δικτατορίας μόνο από ιστορική άποψη αλλά σχετίζεται και με τα προβλήματα της κοινωνίας μο από τη μεταπολίτευση και μετά. Διότι, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας και ο τρόπος μετάβασης στη μεταδικτατορική περίοδο άφησαν τα ίχνη τους στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και δημιούργησαν πρακτικές, νοοτροπίες και συμπεριφορές³³ που καθόρισαν σε βάθος και τι μεταπολιτευτικές εξελίξεις.

Η πρώτη περίοδος του αντιδικτατορικού αγώνα (1967-1972) έχει έντονο αντιφατικό χαρακτήρα. Η ήττα των πολιτικών φορέων από την επέμβαση του στρατού και η προδικτατορική τους πρακτική προκάλεσε κρίση εμπιστοσύνης στο μεγαλύτερο μέρος του λαού. Έτσι, η δυσπιστία του κόσμου απέναντί τους θα δημιουργήσει σοβαρά εμπόδια, συχνά ανυπέρβλητα, στις δυνάμεις της αντίστασης. Η έλλειψη, αφενός, ιδεολογικής, πολιτικής και οργανωτικής προετοιμασίας των πολιτικών φορέων και η αποστράτευση των μαζών μετά τα Ιουλιανά, με ευθύνη της ηγεσίας της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α., και η συμπόρευση, αφετέρου, της Ε.Ρ.Ε. με τα ανάκτορα, όπως και οι προσπάθειές της να κρατηθεί στην εξουσία με επαναδραστηριοποίηση του κατασταλτικού μηχανισμού του μετεμφυλιακού κράτους, θα βάλουν τη σφραγίδα τους στους πρώτους μήνες της δικτατορίας. Παρ' όλα αυτά, όμως, το 1967 θα είναι αρκετά πλούσιο σε δράση, αλλά και σε χτυπήματα των κατασταλτικών μηχανισμών του στρατιωτικού καθεστώτος και ειδικότερα της ασφάλειας. Οι μαζικές συλλήψεις, οι πιέσεις για υπογραφή δηλώσεων, οι εκτοπίσεις, οι ξυλοδαρμοί και τα βασανιστήρια βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη από την πρώτη στιγμή της δικτατορίας στην προσπάθειά της να εκφοβίσει και να αποθαρρύνει κάθε αντίδραση και αντίσταση εναντίον της. Κύριος στόχος του κατασταλτικού μηχανισμού της δικτατορίας, στην πρώτη αυτή φάση, ήταν ο κόσμος της Αριστεράς από τον οποίο η χούντα των συνταγματαρχών ανέμενε και τον κύριο όγκο της αντίδρασης εναντίον της.

Παρά τα πρώτα χτυπήματα που δέχτηκαν οι δυνάμεις της Αριστεράς, και παρά τον αιφνιδιασμό τους, κατόρθωσαν κάπως να ανασυγκροτηθούν και να προχωρήσουν σε αντιπαράθεση με το καθεστώς. Ανάλογες κινήσεις σημειώθηκαν και στο χώρο της Κεντροαριστεράς, η οποία, για λόγους ιστορικοπολιτικούς, δεν δέχτηκε τα μαζικά χτυπήματα του στρατού και της αστυνομίας τον πρώτον καιρό της δικτατορίας, όπως συνέβη με την Αριστερά. Η μάχη αυτή, όμως, ανθρώπων της γενιάς της αντίστασης και, κυρίως, νέων, που είχαν διαμορφωθεί

33. Ορθά, από την άποψη αυτή, ο Νίκος Χατζηνικολάου, «Των δε κακών μνήμη... 1967-1997», π. Ο Πολίτης, τεύχ. 36 (16 Μαΐου 1997), σ. 14, υποστηρίζει ότι «η δικτατορία συνέβαλε, όσο κανείς άλλος, στη διαμόρφωση μιας κυνικής αντίληψης της ζωής».

στους αγώνες της περιόδου 1961-1965 και είχαν τις προϋποθέσεις και τη διάθεση να συγκρουστούν με το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας, ήταν ιδιαίτερα άνιση γιατί δέχτηκαν, αιφνιδιαστικά, απροετοίμαστοι και άοπλοι την επίθεση και την πίεση του κατασταλτικού μηχανισμού του μετεμφυλιακού κράτους ο οποίος, μετά τη μάχη των Ιουλιανών και το άδοξο τέλος της, είχε ανασυγκροτηθεί με σχετικά γρήγορους ρυθμούς. Αντίθετα, στο δημοκρατικό και προοδευτικό χώρο, εξαιτίας των αυταπατών και των λαθών των φορέων που τον εξέφραζαν, δεν είχε ληφθεί κανένα απολύτως μέτρο με αποτέλεσμα ο μεγαλύτερος όγκος των δυνάμεών του να εξουδετερωθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα δίχως να μπορέσει να προβάλλει ουσιαστική αντίσταση. Η νέα αυτή ήττα του δημοκρατικού και προοδευτικού κινήματος, που η τραγική της διάσταση και οι συνέπειές της μέχρι σήμερα έχουν σε σημαντικό βαθμό αποσιωπηθεί, είχε σοβαρές επιπτώσεις στην ανάπτυξη της αντίστασης, καθώς και στη στάση και το φρόνημα του λαού σε ολόκληρη τη διάρκεια της δικτατορίας με εξαίρεση την περίοδο των γεγονότων της Νομικής και την εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οργανώσεις της παραδοσιακής Αριστεράς και της σπουδαστικής της οργάνωσης δέχθηκαν ισχυρά πλήγματα και αποδιοργανώθηκαν πλήρως με τις συλλήψεις που πραγματοποίησε ο στρατός και η ασφάλεια³⁴. Παρά τα χτυπήματα αυτά στελέχη της νεολαίας της παραδοσιακής Αριστεράς θα υπερκεράσουν την ηγεσία της παίρνοντας την πρωτοβουλία συγκρότησης του *Πατριωτικού Αντιδικτατορικού Μετώπου (Π.Α.Μ.)*³⁵. Το γεγονός αυτό θα δώσει μια κάποια ώθηση σε δυνάμεις της ιστορικής Αριστεράς οι οποίες μετά το πρώτο ξάφνιασμα θα αναδιοργανωθούν και θα προχωρήσουν, ως Π.Α.Μ., σε άμεση και αυτόνομη δράση. Σύντομα, όμως, το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεων αυτών δίχως παράνομη υποδομή και κατάλληλη οργανωτική προετοιμασία όπως και με έντονα βιώματα από τη νόμιμη προδικτατορική δράση³⁶, θα εξουδετερωθεί εύκολα από την ασφάλεια.

34. Επίσης, βλ. και την εισήγηση του Μίμη Μανωλάκου στο συμπόσιο για τον αντιδικτατορικό Ρήγα Φεραίο, εφ. *Η εποχή*, 21 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 12.

35. Τα στελέχη που έλαβαν τη σχετική πρωτοβουλία το Πάσχα του 1967 ήταν οι Γιώργος Βότσης, Μίχης Θεοδωράκης, Αριστείδης Μανωλάκος, Χρόνης Μίσσιος και Θέμης Μπανούσης. Αναφορικά με τα γεγονότα αυτά, ο Μίχης Θεοδωράκης, *Το χρέος*, τόμ. Α', εκδόσεις Τετράδια της Δημοκρατίας, Ρώμη 1971, σ. 37, γράφει: «Πέσαμε χωρίς μάχη. Κυκλωθήκαμε και πιαστήκαμε όλοι - κίνημα, κόμμα και λαός - στον ύπνο! Όταν συμβεί κάτι τέτοιο σε μια στρατιά, τότε οι ίδιοι οι φαντάροι και οι αξιωματικοί καθαιρούν τους Στρατηγούς!». Επίσης, βλ. και Γιώργος Βότσης, «Τότε που μας χώριζε ο Τσε», εφ. *Ελευθεροτυπία* 9 Οκτωβρίου 1997, σ. 28, όπου τονίζει χαρακτηριστικά ότι ήταν «και το χάλι της ρεφορμιστικής - όπως την αποκαλούσαμε τότε - Αριστεράς, η οποία απεκάλυψε τη γύμνια της κομμε τον τρόπο που βρεθήκαμε όλοι “ξεβράκωτοι” στην αντιμετώπιση του πραξικοπήματος».

36. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές, ίσως και οι περισσότερες, συλλήψεις αγωνιστών στη διάρκεια του αγώνα κατά της δικτατορίας τον πρώτο, κυρίως, καιρό της δικτατορίας δε οφείλονταν τόσο στην ικανότητα του καταδιωκτικού μηχανισμού της ασφάλειας όσο στη

Ανάλογες κινήσεις θα σημειωθούν και στο χώρο της ανεξάρτητης ριζοσπαστικής Αριστεράς, όπου η ένταση της κρίσης της παραδοσιακής Αριστεράς και η πολιτικά αδιέξοδά της θα δημιουργήσουν, παρά τις αντιξοότητες της δικτατορίας, κάποιες ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξής της. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι εκτός από την πλούσια εμπειρία και την κρίση του ελληνικού προοδευτικού κινήματος, η δεκαετία του 1960 ήταν σε παγκόσμιο επίπεδο, γεμάτη σε γεγονότα και εμπειρίες³⁷ που, σε συνδυασμό με την κρίση του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, συνέβαλαν στις ιδεολογικές, πολιτικές και οργανωτικές διαφοροποιήσεις στο χώρο της ελληνικής Αριστεράς με την ενίσχυση της ριζοσπαστικής και επαναστατικής της πτέρυγας. Διαδικασία η οποία οδήγησε στη διεύρυνση του ρήγματος στο χώρο της Αριστεράς. Το ρήγμα αυτό είχε αρχίσει να εκδηλώνεται με τη δημιουργία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, ανεξάρτητων συσπειρώσεων ριζοσπαστικού χαρακτήρα, όπως οι Φ.Ν.Χ, η Αναγέννηση και η ΣΟ.ΣΥΝ.-ΠΑΝ.ΔΗ.Κ. «Σωτήρης Πέτρουλας». Με την επιβολή της δικτατορίας, και τη γενίκευση της κρίσης της Αριστεράς στη χώρα μας και διεθνώς, το ρήγμα αυτό διευρύνθηκε και οδήγησε στη διαμόρφωση νέων ανεξάρτητων οργανώσεων με ριζοσπαστικό αριστερό προσανατολισμό.

Οι διαφοροποιήσεις, όμως, αυτές δεν περιορίστηκαν μόνο στο χώρο της Αριστεράς. Επεκτάθηκαν και στο χώρο της Κεντροαριστεράς. Έτσι, οι αλλαγές που σημειώνονταν στο χώρο αυτό προδικτατορικά (Όμιλος Παπαναστασίου, τάση Α. Παπανδρέου) εντάθηκαν και οδήγησαν στη συγκρότηση περισσότερο ριζοσπαστικών μορφωμάτων.

Κάποιες περιορισμένες διαφοροποιήσεις, οριακού ως επί το πλείστον χαρακτήρα, έγιναν και στο χώρο της Δεξιάς που είχαν τις προεκτάσεις τους και στο χώρο της αντίστασης.

Αποτέλεσμα των διαφοροποιήσεων και ρήξεων αυτών ήταν την περίοδο της δικτατορίας να δράσουν αρκετές οργανώσεις, όπως: Αγώνας, Α.Κ.Ε., Άρης, Δ.Α., Δ.Ε.Α., Ε.Κ.Κ.Ε., Ελεύθεροι Έλληνες, Ελληνική Αντίσταση - Λ.Α.Ο.Σ., Ε.Σ.Ο., Κ.Κ.Ε., Κ.Κ.Ε. εσ., Κίνημα 20ής Οκτώβρη, Λ.Ε.Α., Μαχητής, Μπολσεβίκοι, Ο.Μ.Α.Ε., Ο.Σ.Ε., Π.Α.Κ., Π.Α.Μ., Ρήγας Φεραίος, Σ.Ε.Π., κ.ά.

Στις οργανώσεις αυτές, όπως και σε άλλες, στα χρόνια της δικτατορίας είχε συγκεντρωθεί ένα αξιόλογο, αν και όχι πολυάριθμο, νεανικό στη συντριπτική

απειρία και την επιπολαιότητα των ίδιων των μελών των αντιστασιακών οργανώσεων που είχαν ως αποτέλεσμα τη μη τήρηση των συνωμοτικών κανόνων, από την πλευρά τους, με ανυπολόγιστες συνέπειες.

37. Σχετικά αναφέρουμε την επανάσταση στην Κούβα, την αλγερινή επανάσταση, τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του λαού του Βιετνάμ, τη ρωσοκινεζική διένεξη, την πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα, την ανατροπή και δολοφονία του Πατρίς Λουμούμπα, τα λατινοαμερικάνικα επαναστατικά κινήματα (Τσε Γκεβέρα, Douglas Bravo, Τουπαμάρος, κ.ά.), το Μάη του '68, τα ριζοσπαστικά κινήματα κοινωνικής αμφισβήτησης (Ιταλία, Δυτ. Γερμανία, Η.Π.Α., Ιαπωνία), τα δυναμικά κινήματα (Β. Ιρλανδία, Ισπανία). κ.ά.

του πλειοψηφία, δυναμικό, το οποίο δίνοντας ό,τι καλύτερο διέθετε από τον εαυτό του, προσέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στον αντιδικτατορικό αγώνα, ιδιαίτερα στις δύσκολες και σκληρές συνθήκες της περιόδου 1967-1972, και συνέβαλε, όσο του επέτρεπαν οι δυνάμεις του, στη μετάβαση στην επόμενη και μαζικότερη περίοδο της αντίστασης κατά του στρατιωτικού καθεστώτος, που σφραγίστηκε με τα γεγονότα της Νομικής και την εξέγερση στο Πολυτεχνείο. Θα ήταν παράλειψη, όμως, εάν δεν αναφέραμε και το σημαντικό, πολιτικό και πολιτιστικό, ρόλο που διαδραμάτισαν ορισμένοι εκδοτικοί οίκοι οι οποίοι εμφανίστηκαν στα πρώτα, και σκοτεινότερα, χρόνια της δικτατορίας, όπως οι εκδόσεις: *Κάλβο* (1968), *Στοχαστής* (1969), *Κείμενα* (1969), *Επικαιρότητα* (1970), *Νέοι Στόχοι* (1970), *Εκδόσεις '70* (1970) και *Διογένης* (1970)³⁸.

Ας έρθουμε, όμως, τώρα στις στρατηγικές και στις γραμμές που διαμορφώθηκαν στο χώρο των αντιπάλων της δικτατορίας και ειδικότερα στο χώρο της αντίστασης.

Με την επιβολή της δικτατορίας από τη χούντα των συνταγματαρχών και την αποδοχή της από το παλάτι στο χώρο του αστισμού σημειώθηκε μία ιδιαίτερα αντιφατική κατάσταση: Στο επίπεδο της άρχουσας τάξης και των κυρίαρχων κοινωνικά στρωμάτων θα υπάρξει αρχικά αποδοχή της δικτατορίας, καθώς και από τα ανάκτορα³⁹, ενώ αργότερα υπήρξε αποδοχή και υποστήριξη του εγχειρή

38. Περισσότερα για την εκδοτική δραστηριότητα την περίοδο της δικτατορίας, βλ. τη αξιόλογη μελέτη του Λουκά Αξελού, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στη Ελλάδα, εκδόσεις Στοχαστής, Β' έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 2008, σ. 41-81, όπου ενδιαφέρουσες επισημάνσεις κοινωνικοπολιτικού χαρακτήρα.*

39. Σχετικά παραθέτουμε, μέρος επιστολής συμπαραστάσης προς τη στρατιωτική δικτατορία του εφοπλιστή Ιωάννη Λάτση προς την εφ. *Tribune de Genève*, η οποία δημοσιεύθηκε στις αθηναϊκές εφημερίδες της 12ης Μαΐου 1967 με τίτλο «αποστομωτική απάντησις εις συκοφάντας και εις ψεύδη» (βλ. Τάσος Κωστόπουλος, Δημήτρης Τρίμης, Αγγελικά Ψαρρό Δημήτρης Ψαρράς, «Ο ξένος τύπος για τη χούντα. Τα καλά νέα από την Ελλάδα», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 1 Ιουνίου 1997), και στην οποία αναφέρεται: «Όσον αφορά του στρατιωτικούς, οίτινες έλαβον από καρδίας την απόφασιν να σώσουν την τελευταίαν στιγμή τον τόπον τους, οι πλείστοι εξ αυτών επολέμησαν κατά τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον τον φασισμόν εις το αλβανικόν μέτωπον. Είναι λοιπόν πολύ φυσικόν να μην εδίστασαν να αγωνισθούν άλλην μίαν φοράν δι' αυτή την ιδέαν της ελευθερίας που αποτελεί το ιδανικόν του δυτικού μας κόσμου. (...). Είμαι βέβαιος ότι εάν ακολουθήσουν τας φρόνιμους συμβουλίας του Βασιλέως μας και του Πρωθυπουργού των και εφαρμόσουν το εξαγγελθέν πρόγραμμα της Κυβερνήσεως, θα προσφέρουν εις την Ελλάδα την μεγαλυτέραν υπηρεσίαν που πολιταί Έλληνες προσέφεραν από της απελευθερώσεως της το 1821»... Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για την υποστήριξη που παρείχαν επιφανή μέλη της οικονομικής ολιγαρχίας, είναι, επίσης τα όσα αναφέρονται από τον Αριστοτέλη Ωνάση σε δήλωσή του, της 29ης Απριλίου 1970 στις αθηναϊκές εφημερίδες, με αφορμή τις πρωτοβουλίες του Ζαν - Ζακ Σερβάν - Σρεμπέρ εκδότη του γαλλικού περιοδικού *Εξπρές* και συγγραφέα του γνωστού βιβλίου *Η αμερικανική πρόκληση*, εκδόσεις Ιστορία της ανθρωπότητας, Αθήνα, χ.χ., για αμνήστευση των μελών της Δ.Α. Σάκη Καραγιωργα και Γιάννη Σταράκη, προσπάθεια που δεν τελεσφόρησε, τελικ

ματος της φιλελευθεροποίησης- νομιμοποίησης του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας⁴⁰. Αντίθετα, στο επίπεδο της παραδοσιακής πολιτικής εκπροσώπησης της κυρίαρχης τάξης σημειώθηκε πολυδιάσπαση. Στο πλαίσιο της πολυδιάσπασης αυτής διαμορφώθηκαν τρεις, κυρίως, πολιτικές γραμμές ή συμπεριφορές: Η πολιτική της γέφυρας με το στρατιωτικό καθεστώς, η πολιτική της αναμονής και η πολιτική της μη αποδοχής της δικτατορίας.

Η πολιτική της γέφυρας επεδίωκε το συμβιβασμό και τη συνεργασία με τη δικτατορία στη βάση της υποστήριξης και ενίσχυσης αρχικά των υποσχέσεων και αργότερα των πρωτοβουλιών φιλελευθεροποίησης-ομαλοποίησης του Γ. Παπαδόπουλου ώστε το καθεστώς να πολιτικοποιηθεί και στην πορεία να μετασχηματιστεί. Κύριος εκφραστής αυτής της τάσης ήταν ο Ευάγγελος Αβέρωφ, όπως και ορισμένοι νεότεροι πολιτικοί γνωστοί ως «συνομιλητές».

Η πολιτική της αναμονής αποσκοπούσε στην αξιοποίηση των αντιφάσεων και των αδιεξόδων του δικτατορικού καθεστώτος και την αντικατάστασή του από μία κυβέρνηση περιβεβλημένη με ισχυρές και έκτακτες εξουσίες. Η κυβέρνηση αυτή σε σύντομο, σχετικά, χρονικό διάστημα θα πραγματοποιούσε αλλαγές στο συνταγματικό χάρτη της χώρας ενισχύοντας, δραστικά, το σκέλος της εκτελεστι-

διότι δεν κατέστη δυνατή παρά η απελευθέρωση μόνον του Μίκη Θεοδωράκη, και στην οποία αναφέρει ότι, όταν του έθεσε το θέμα των δύο αγωνιστών της Δ.Α. και του ζήτησε τη βοήθειά του λόγω των προσβάσεών του στο δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλο, του απάντησε: «Πρόσεξε κύριε Σρεμπέρ και μην εκμεταλλεύεσαι έτσι μία φιλάνθρωπη και ευγενική πράξι του πρωθυπουργού. Τρελός είσαι και ζητάς να απελευθερωθούν αυτοί που είναι καταδικασμένοι με αποφάσεις δικαστηρίων; Αυτοί που έβαζαν βόμβες; Αυτοί που έχουν κομμένα και τα χέρια τους ακόμη από τις βόμβες που έβαζαν εναντίον των ανθρώπων; (...). Κύριε Σρεμπέ υπεράνω όλων είναι η ελευθερία και η ανεξαρτησία του έθνους μας. Όταν αυτά τα δύο κινδυνεύουν αξίζει να γίνεται και θυσία μερικών ατομικών ελευθεριών». Διευκρινίζεται ότι εκείνη την περίοδο ο μεγαλοεφοπλιστής Αρ. Ωνάσης, αποβλέποντας σε διάφορες επενδύσεις είχε υπογράψει με το δικτατορικό καθεστώς σύμβαση αξίας 600 εκατ. δολ. (βλ. Σ. Γρηγόριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Β', ό.π., σ 146-148).

40. Η σύνδεση της αστικής τάξης και των άλλων κυρίαρχων στρωμάτων με τη στρατιωτική δικτατορία, ως μορφή άσκησης της εξουσίας και εκπροσώπησης των συμφερόντων τους διατηρήθηκε έως την αποτυχία του εγχειρήματος της φιλελευθεροποίησης - νομιμοποίησης των Γ. Παπαδόπουλου - Σπ. Μαρχεζίνη. Πρέπει να επισημανθεί, πάντως, η κυρίαρχη θέση που κατείχε, στο πλαίσιο της άρχουσας τάξης, μία ισχυρή οικονομική ολιγαρχία με δυνατούς δεσμούς με το ξένο κεφάλαιο και ιδιαίτερα το αμερικανικό, η οποία αποτελούσε και το κυριότερο στήριγμα της δικτατορίας, δίχως, φυσικά αυτό να αντιστρατεύεται ή να υπονομεύει τις στενές σχέσεις ανάμεσα στη στρατιωτική δικτατορία και την αστική τάξη συνολικά. Φυσικά, οι στενές αυτές σχέσεις δεν απέκλειαν την ύπαρξη ιδιαίτερων δεσμών με επιμέρους τμήματα της αστικής τάξης με το στρατιωτικό καθεστώς, όπως λ.χ. συνέβαινε με τα πικερδοσκοπικά και ευκαιριακά της στρώματα. Τα στρώματα αυτά εκμεταλλεζόμενα την απομόνωση της δικτατορίας από τις κυριαρχούμενες τάξεις, προχωρούσαν σε γρήγορο και εύκολο πλουτισμό, γεγονός το οποίο άφησε ανεξίτηλα ίχνη και στα μεταπολιτευτικά χρόνια λόγω της ισχυροποίησης, στα χρόνια της δικτατορίας, των στρωμάτων αυτών της άρχουσας τάξης.

κής εξουσίας. Εκφραστής της τάσης αυτής ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ο οποίος, αποδεχόμενος ουσιαστικά τους λόγους που επικαλούνταν το στρατιωτικό καθεστώς για το πραξικόπημά του, υποστήριξε την άμεση αποχώρηση των πραξικοπηματιών από την εξουσία και την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από κυβέρνηση με ενισχυμένες και έκτακτες εξουσίες. Σε συνέντευξή του στο *Ερίχ Ρουλώ*⁴¹ ο Κ. Καραμανλής ανέφερε συγκεκριμένα τα εξής: «Είς από τους λόγους της πολιτικής αστάθειας εν Ελλάδι, είναι η ατέλεια του Συντάγματος το οποίον πολλάκις παρεβιάσθη από όλας τας πλευράς, χωρίς καν να επιχειρηθεί όπως σωθούν τα προσχήματα. Αυτή η έλλειψις είναι τόσον σοβαρώτερα, καθόσον η Χώρα μας έχει έλλειψιν υγιούς δομής και τα πάθη κυριαρχούν εις την πολιτικήν μας ζωήν. Τον Φεβρούριον του 1963, κατέθεσα εις την Βουλήν σχέδιον αναθεωρήσεως του Συντάγματος. Εάν οι αντίπαλοί μου δεν συνησπίζοντι δια να αποτύχη αυτό το σχέδιον, δεν θα ήσαν σήμερα εις την φυλακήν και ούτε οι συνταγματάρχαι θα ήσαν εις την Αρχήν (...). Κατά την γνώμην μου, θα πρέπει να διαδεχθή τον παρόντα κυβερνητικόν όμιλον μία κυβέρνησις τίμια και ισχυρά. Ενασκούσα εκτάκτους εξουσίας επί τινα περίοδον, θα δημιουργήσηται καταλλήλους συνθήκας δια την λειτουργίαν της Δημοκρατίας». Είναι χαρακτηριστική, επίσης, και η θέση του αναφορικά με τις αιτίες που οδήγησαν στην εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας και τις προφάσεις των πραξικοπηματιών για την ύπαρξη «κομμουνιστικού κινδύνου». Στην ίδια συνέντευξη⁴² απαντάει σχετικά: «Αν υπήρχε τοιούτος κίνδυνος, αγνοώ την έκτασή του. Εν πάσι περιπτώσει, ένας άλλος κίνδυνος παραδοκούσε: Η πολιτική και ηθική αναρχία. Γνωρίζω επίσης ότι η χώρα, συγκλονιζομένη από άγρια πολιτικά πάθη, ωδηγείτο προς αδελφοκτόνον σπαραγμόν (...). Διότι εν Ελλάδι, αι πολιτικά και οικονομικά καταχρήσεις μιας μειοψηφίας, κατέστρεψαν την ελευθερίαν και ευτυχίαν του συνόλου του Έθνους».

Από τις θέσεις αυτές προκύπτει ότι ο Κ. Καραμανλής, ως συνήθως, θεωρεί ότι δεν συμπεριλαμβανόταν στους παράγοντες οι οποίοι προκάλεσαν την πολιτική κρίση, έστω και στην αφετηρία της. Και αυτό, όταν είναι γνωστό ότι σε μια περίοδο κατά την οποία υπήρχαν δυνατότητες και διαγράφονταν, με κατάλληλους χειρισμούς και διαπάλη, προοπτικές για ουσιαστικό κοινωνικό και θεσμικό εκδημοκρατισμό της χώρας μας ο ίδιος προσπάθησε να επιβάλει την αυταρχική «λύση» της «βαθείας τομής», επιδιώκοντας να παρεμποδίσει τις επιβαλλόμενες δημοκρατικές αναπροσαρμογές τις οποίες απαιτούσε η εξελισσόμενη και μεταβαλλόμενη, με γρήγορους ρυθμούς, ελληνική κοινωνία.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη στάση του Κ. Καραμανλή απέναντι στη γραμμή της γέφυρας ο Ευ. Αβέρωφ στην απολογία του κατά τη δίκη του κινήματος το

41. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Α', ό.π., σ. 229 και 230. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

42. Στο ίδιο σ. 228.

Ναυτικού ανέφερε ότι συζητώντας μαζί του, στις 8 Μαρτίου 1973, σχετικά με το σχεδιαζόμενο κίνημα του δήλωσε συγκεκριμένα πως: «Μετά την 13ην Δεκεμβρίου 1967 δεν πιστεύω ότι υπάρχουν δυνατότητες επαναστατικής λύσεως. Οι δυνατότητες είναι μόνον πολιτικά, ώστε οι εν τη εξουσία να πεισθούν» και σε συνέχεια «επήνεσε την από άλλους (...) επικριθείσαν πολιτικήν μου “της γέφυρας” καίτοι διετύπωσε και μερικάς επιφυλάξεις δια τον τρόπον της ασκήσεώς της»⁴³. Σε ό,τι αφορά δε, τη στάση του Κ. Καραμανλή έναντι του κινήματος του Ναυτικού ο Ευ. Αβέρωφ συνεχίζοντας αναφέρει: «Συζητήσαμε δια μακρών το λεπτομέρειας του κινήματος και πλειοδοτούσε επί των αδυνάτων σημείων το (...). Όταν συνηντήθημεν και πάλιν μου είπε ότι θα απαντήση, αλλά ότι θέλει απαντησίς να μεταβιβασθεί επί λέξει. Εδιάβασε σημειώμά του και το κατέγραψα. Πιστεύω ότι το ενθυμούμαι επί λέξει: “Τιμώ τας προθέσεις. Δεν δύναμαι ούτε να αποθαρρύνω ούτε να υιοθετήσω κάτι το οποίον δεν γνωρίζω προσωπικώς. Αν εκδηλωθεί, θα βοηθήσω δια δηλώσεων από εδώ προς εξεύρεσιν συμβιβαστικής λύσεως”»⁴⁴.

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι απέναντι στο κίνημα του Ναυτικού ο Κ. Καραμανλής κράτησε τελείως επιφυλακτική στάση. Διαπιστώνεται από τα προηγούμενα, επίσης, ότι ανάμεσα στους υποστηρικτές της γραμμής της αναμονής και της γραμμής της γέφυρας, εκτός από επαφές, υπήρχαν και αρκετά κοινά σημεία.

Η τρίτη, τέλος, τάση στους κόλπους του αστικού πολιτικού κόσμου δεν αποδεχόταν τη δικτατορία, περιοριζόμενη, κυρίως, σε δηλώσεις ή διακηρύξεις σε αραιά χρονικά διαστήματα. Έτσι, λ.χ., ο Π. Κανελλόπουλος, στις 27 Σεπτεμβρίου 1967, δήλωνε στους ανταποκριτές των ξένων εφημερίδων και πρακτορείων ειδήσεων ότι: «Το σημερινόν αυταρχικόν καθεστώς πρέπει να παραχωρήση ταχύτερον την θέσιν του εις τον ελεύθερον πολιτικόν βίον που πρέπει να αναμορφωθή, βέβαια, μετά τα διδάγματα του παρελθόντος και την παρούσαν περιπέτειαν. Εάν δεν αποκατασταθή ταχέως το καθεστώς της ελευθερίας, η χώρα θα εκτεθή εις κινδύνους που θα κλονίσουν και είναι δυνατόν να ανατρέψουν τα πάντα»⁴⁵. Επίσης, ο Γεώργιος Παπανδρέου την 21ην Απριλίου 1968 σε ηχογραφημένο διάγγελμά του, που απέστειλε κρυφά στο εξωτερικό, έλεγε: «Το στρατιωτικόν πραξικόπημα της 21ης Απριλίου κατήργησεν όλως τας ελευθερίας (...). Από τας εκλογάς της 28ης Μαΐου θα προέκυπτεν απλώς, καθώς όλοι εκ των υστέρων αναγνωρίζουν, παντοδύναμος η Ένωση Κέντρου (...). Ψεύδος εχρησιμοποίησεν η χούντα προς κατάληψιν της αρχής. Το ψεύδος επικείμενης κομμουνιστικής επαναστάσεως». Στο διάγγελμά του δε αυτό υποστήριζε, ακόμη, ότι «μία διεθνής απομόνωσις και πολιτική και οικονομική της χούντας, θα οδηγήση εις την άμεσον κατάρρευσίν της»⁴⁶. Η άποψη αυτή, καθώς και εκείνη η οποία

43. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Β', ό.π., 240-241. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

44. Στο ίδιο, σ. 241. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

45. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Α', ό.π., σ. 226.

46. Στο ίδιο, σ. 231, 232 και 233.

υποστήριζε ότι η χούντα θα πέσει σύντομα, δημιουργώντας ψευδαισθήσεις και αναστολές, τόσο στο επίπεδο των μαζών όσο και της αντίστασης, προκαλούσε σοβαρά εμπόδια στην ανάπτυξη του αντιδικτατορικού αγώνα.

Αργότερα, οι περισσότεροι από τους αστούς πολιτικούς αυτής της τάσης θα υποστηρίξουν την ανάγκη προσαρμογής στις εξελίξεις, όπως αυτές διαμορφώνονταν από τις πρωτοβουλίες της δικτατορίας και τις πιέσεις ξένων φορέων για φιλελευθεροποίηση και ομαλοποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος.

Στους κόλπους, τώρα, της αντίστασης κατά της στρατιωτικής δικτατορίας από την πρώτη στιγμή της εγκαθίδρυσής της διαμορφώθηκαν, κυρίως, δύο στρατηγικές και γραμμές: Η στρατηγική της σύγκρουσης με το στρατιωτικό δικτατορικό καθεστώς και η στρατηγική των ρωγμών ή της προσαρμογής στις συνθήκες που αυτό διαμόρφωνε.

Η στρατηγική της σύγκρουσης με τη στρατιωτική δικτατορία υποστηριζόταν από οργανώσεις που ανήκαν, κυρίως, στο χώρο της ριζοσπαστικής και επαναστατικής Αριστεράς, καθώς και από οργανώσεις φορέων της παραδοσιακής Αριστεράς οι οποίες διαφοροποιήθηκαν στην πορεία του αντιδικτατορικού αγώνα (Άρης, Αγώνας, αντιστασιακός Ρήγας, κ.ά.) και απέβλεπε στην ανατροπή της δικτατορίας, καθώς και των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που την εξέθρεψαν και τη στήριζαν. Αντίθετα, η στρατηγική της προσαρμογής ή των ρωγμών υποστηριζόμενη, κυρίως, από φορείς της παραδοσιακής Αριστεράς αποσκοπούσε είτε στην επιστροφή στο προδικτατορικό πολιτικό πλαίσιο είτε στη διαφοροποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος τόσο μέσα από διαδικασίες ανάπτυξης της αντιστασιακής πάλης όσο και μέσα από την αξιοποίηση, αργότερα των ανοιγμάτων που θα δημιουργούσε η διαδικασία φιλελευθεροποίησης-ομαλοποίησης της δικτατορίας.

Πιο συγκεκριμένα, από την πρώτη στιγμή επιβολής της στρατιωτικής δικτατορίας τέθηκαν, έστω και σε εμβρυώδη μορφή, κεφαλαιώδη ζητήματα κοινωνικοοικονομικού, πολιτικού και οργανωτικού χαρακτήρα τα οποία προσδιόρισαν είτε άμεσα είτε έμμεσα τις στρατηγικές και τις γραμμές που διαμορφώθηκαν στο χώρο της αντίστασης. Τα κεφαλαιώδη αυτά ζητήματα σχετίζονταν, κυρίως με τα ακόλουθα θέματα:

- Ποιες ήταν οι αιτίες εγκαθίδρυσης της δικτατορίας.
- Ποια ήταν η φύση της.
- Ποιες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις τη στήριζαν και ποιες ήταν αντίθετες με αυτήν.
- Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της πάλης κατά της δικτατορίας και που έπρεπε η πάλη αυτή, να αποσκοπεί.

Ανάλογα δε, με τις προσεγγίσεις και τις απαντήσεις που δίνονταν στα ζητήματα αυτά διαμορφώνονταν αντίστοιχα και η στρατηγική και η τακτική των φορέων της αντίστασης, οι οποίες προσδιόριζαν τη θέση και τη στάση τους απέναντι στις μορφές πάλης και οργάνωσης που έπρεπε να χρησιμοποιηθούν, καθώς και στον τρόπο εκτύλιξής τους.

Στη βάση αυτή, από τις αρχές της αντιστασιακής δράσης άρχισαν οι σχετικοί διαχωρισμοί οι οποίοι στο μέτρο και το βαθμό που εξελισσόταν η κατάσταση και ειδικότερα ο προσανατολισμός του στρατιωτικού καθεστώτος γίνονταν περισσότερο έντονοι με αποτέλεσμα να αποκρυσταλλωθούν αρκετά καθαρά από την εξαγγελία του Πολυτεχνείου έως την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας όπως θα μας δοθεί η δυνατότητα να αναπτύξουμε αργότερα.

Οι πρώτες διαφωνίες στους κόλπους της αντίστασης αναφέρονταν στις αιτίες εγκαθίδρυσης της δικτατορίας, στη φύση της και στα κοινωνικοπολιτικά της στηρίγματα. Η δεύτερη μεγάλη ενότητα διαφωνιών αφορούσε ζητήματα στρατηγικής του αντιδικτατορικού αγώνα. Η δε τρίτη σχετιζόταν με την τακτική, τις μορφές οργάνωσης και πάλης και τους τρόπους ανάπτυξής τους.

Οι οργανώσεις που υποστήριζαν τη γραμμή της σύγκρουσης με το στρατιωτικό καθεστώς θεωρούσαν ότι οι αιτίες εγκαθίδρυσής του ήταν απόρροια ενός πλέγματος παραγόντων ανάμεσα στους οποίους οι εσωτερικοί παράγοντες (μετεμφυλιακό καθεστώς, δυναμική μαζικού κινήματος, επικείμενες εκλογές προοπτικές εκδημοκρατισμού, Κυπριακό) σε σχέση με τους εξωτερικούς (συμφέροντα και επιλογές Η.Π.Α. και Ν.Α.Τ.Ο. στην περιοχή της Ν.Α. Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής) κατείχαν καθοριστική θέση. Με βάση την εκτίμηση αυτή η δικτατορία ήταν, κυρίως, εσωγενές φαινόμενο που συνδεόταν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού καθεστώτος κυριαρχίας και τα μεγάλα κοινωνικά και θεσμικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας με τα οποία διαπλεκόταν το κρίσιμο ζήτημα του ελέγχου της χώρας από στρατιωτικοπολιτική άποψη. Έτσι, οι φορείς της δυναμικής αντίστασης θεωρούσαν ότι η επιβολή της δικτατορίας ήταν αποτέλεσμα της όξυνσης των ταξικών αγώνων και των πολιτικών συγκρούσεων που αποσταθεροποιούσαν τις δομές και λειτουργίες του μετεμφυλιακού συστήματος και έθεταν σε κίνδυνο την κυριαρχία του, καθώς και τις θέσεις των Η.Π.Α. και του Ν.Α.Τ.Ο. στη χώρα μας. Για το λόγο, άλλωστε αυτό οι οργανώσεις αυτές θεωρούσαν ότι ο χαρακτήρας του αγώνα κατά του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν αντιδικτατορικός, αντιϊμπεριαλιστικός, αντιμονοπωλιακός και αποσκοπούσε στην ανατροπή τόσο της συγκεκριμένης αυτής μορφής άσκησης της εξουσίας όσο και στην ανατροπή των κυρίαρχων κοινωνικών δομών.

Αντίθετα, οι οργανώσεις που υποστήριζαν τη γραμμή των ρωγμών ή της προσαρμογής θεωρούσαν ότι οι εξωτερικοί παράγοντες της δικτατορίας ήταν καθοριστικοί. Είναι χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή οι θέσεις της παραδοσιακής Αριστεράς η οποία υποστήριζε τη θέση ότι η δικτατορία εγκαταστάθηκε και υποστηριζόταν από τις Η.Π.Α., δηλαδή ότι αποτελούσε προϊόν της αμερικανοκρατίας. Η αντίληψη αυτή, για το βασικά εξωγενές της δικτατορίας, περιορίζοντας την ταξική φύση του στρατιωτικού καθεστώτος, ως οργάνωσης της ταξικής εξουσίας της αστικής τάξης και των συνδεόμενων μαζί της κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων, οδηγούσε στη λανθασμένη, και με ανυπολόγιστες συνέπειες για την ανάπτυξη της αντίστασης, θέση ότι στην αντίσταση προς τη δικτα-

τορία συνενώνονται όλες οι τάξεις και τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Στην αντίληψη, άλλωστε, αυτή βασιζόταν και η εκτίμηση της παραδοσιακής Αριστεράς, η οποία όπως ήταν φυσικό δεν υλοποιήθηκε ποτέ, ότι ήταν δυνατές μόνιμες και στρατηγικού χαρακτήρα συμμαχίες με τους πολιτικούς εκπροσώπους του αστισμού. Η θέση αυτή, παραγνωρίζοντας ότι η δικτατορία αποτελούσε τη αστική λύση στην πολιτικοκοινωνική κρίση και ότι ο στρατός, με επικεφαλής τη χούφτα των συνταγματαρχών, εκπροσωπούσε στη συγκεκριμένη περίοδο τα συμφέροντα της αστικής τάξης και ιδιαίτερα του ηγεμονικού της τμήματος, παρέβλεπε ότι η συμμαχία με αστικά στοιχεία, που αντιτίθονταν στη δικτατορία, δε μπορούσε να έχει μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα διότι το βάθος του αγώνα κατά της δικτατορίας και η απελευθερωτική κοινωνική προοπτική του δεν το επέτρεπαν. Είναι χαρακτηριστικό, εξάλλου, ότι παρά τις επίπονες προσπάθειες που καταβλήθηκαν από την πλευρά της παραδοσιακής Αριστεράς στον τομέα αυτό καμία ουσιαστική συμμαχία τέτοιου χαρακτήρα δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί, ούτε ακόμη και με το Π.Α.Κ. του Ανδρέα Παπανδρέου που δεχόταν τη αντίληψη για το βασικά εξωγενές της δικτατορίας. Αποτέλεσμα των προβληματισμών και θέσεων αυτών ήταν η θέση των φορέων που ακολουθούσαν τη γραμμή της προσαρμογής ή των ρωγμών για επιστροφή στο Σύνταγμα του 1952 και για επίλυση των κρίσιμων θεσμικών προβλημάτων με βάση τις σχετικές τοιαυτά διατάξεις. Η εμμονή στο στόχο αυτό από την πλευρά των φορέων της ιστορικής Αριστεράς επιδρούσε αποκινητοποιητικά στο επίπεδο των μαζών οι οποίες, όπως ήταν φυσικό, έχοντας συμμετάσχει ενεργά και αποφασιστικά στους μεγάλους αγώνες για κοινωνικό και θεσμικό εκδημοκρατισμό, καθώς και για κατοχύρωση της εθνικής μας ανεξαρτησίας και έχοντας υποστεί τις συνέπειες της υποχωρητικής πολιτικής της Ε.Κ. και της Ε.Δ.Α. απέναντι στην επιθετικότητα και τη αντιδημοκρατική πολιτική των κατεστημένων δυνάμεων, δεν ήταν διατεθειμένες, παρά την αντιδικτατορική τους διάθεση, που την εκδήλωναν μόλις τους δινόταν η ευκαιρία, (λ.χ. κηδείες Γ. Παπανδρέου και Γ. Σεφέρη) να αγωνιστούν γεγονός που απαιτούσε τεράστιες θυσίες, για να ανατρέψουν το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας.

Οι διαφωνίες και οι διαφορές ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις πάνε στα κεφαλαιώδη αυτά ζητήματα είχαν την προέκτασή τους στο κρίσιμο και ζωτικό ζήτημα των μορφών οργάνωσης και πάλης που έπρεπε να διαμορφωθούν και να ακολουθηθούν. Στη βάση ακριβώς αυτή, η διαπάλη των απόψεων προσέλαβε έντονες διαστάσεις και επικεντρώθηκε, εκτός από τις αιτίες εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας και του χαρακτήρα του αγώνα εναντίον της, στο ρόλο και τη σημασία των δυναμικών μορφών πάλης, συμπεριλαμβανομένης και της ένοπλης, στην εκτύλιξη του αντιστασιακού αγώνα.

Ειδικότερα, το πρόβλημα που απασχολούσε τις αντιστασιακές οργανώσεις και τις αντιπαρέθετε μεταξύ τους με σοβαρές επιπτώσεις στην ενότητα δράση τους, ακόμη και εκείνες τις οργανώσεις οι οποίες συμφωνούσαν στις εκτιμήσεις τους για τις αιτίες, το χαρακτήρα και τα κοινωνικά στηρίγματα της δικτατορίας

ας, ήταν, εκτός από το κρίσιμο θέμα της πολιτικής γραμμής και των κοινωνικοπολιτικών στόχων στη βάση των οποίων είχαμε έναν πρώτο μεγάλο διαχωρισμό στους κόλπους της αντίστασης, από ποια επιλογή θα μπορούσαμε να φθάσουμε σε εκείνη τη φάση όπου οι κυριαρχούμενες κοινωνικές δυνάμεις θα συμμετείχα ενεργητικά στη σύγκρουση με το στρατιωτικό καθεστώς. Ζωτικό πρόβλημα πο είχε άμεση σχέση με το τι μορφές πάλης έπρεπε να ακολουθηθούν, καθώς και μ ποια μεθοδολογία ανάπτυξής τους έπρεπε να προχωρήσει η αντίσταση. Στα ζητήματα αυτά διαμορφώθηκε ένας δεύτερος μεγάλος διαχωρισμός, ο οποίος δε συνέπιπτε αναγκαστικά με την πρώτη διάκριση. Έτσι, υπήρχαν οργανώσεις ο οποίες, ενώ δεν έθεταν ζητήματα ανατροπής μαζί με τη δικτατορία και του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος, αποδέχονταν τη χρησιμοποίηση των δυναμικών μορφών πάλης, όπως και αντίστροφα οργανώσεις που συνέδεαν την πάλη κατά της δικτατορίας με την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος και δεν δέχονται τη προσφυγή στη δυναμική και ένοπλη πάλη.

Η παραδοσιακή Αριστερά, καθώς και ορισμένες οργανώσεις της επαναστατικής Αριστεράς βασιζόμενες στο κλασικό σχήμα της εξέγερσης, υποστήριζαν ότι η πάλη κατά της δικτατορίας έπρεπε να στηρίζεται στην ανάπτυξη των αγώνων των εργαζομένων και όλων των καταπιεζόμενων κοινωνικών στρωμάτων με όλες τις μορφές, από τις πιο απλές ως τις πιο ανώτερες, από τα υπομνήματα, τις διαμαρτυρίες, τις πρωτοβουλίες επιτροπών, τις απεργίες, τις διαδηλώσεις, τις συγκρούσεις έως τη γενική πολιτική απεργία και την εξέγερση.

Οι αντιστασιακές οργανώσεις, που υποστήριζαν τη δυναμική και ένοπλη αντιπαράθεση, ξεκινώντας από τη διαπίστωση ότι η φύση της στρατιωτικής δικτατορίας, καθώς και ο ισχυρός κατασταλτικός μηχανισμός που διέθετε, δεν επέτρεπαν τη βαθμιαία ανάπτυξη των διεκδικητικών αγώνων και πολύ περισσότερο τη μετεξέλιξή τους σε μαζικό κίνημα αντίστασης κατά του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας. Αντίθετα, θεωρούσαν ότι η προσφυγή στις δυναμικές και ένοπλες μορφές πάλης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση όχι μόνον από την άποψη της στήριξης του μαζικού κινήματος αλλά, κυρίως, από την άποψη της δημιουργίας, σε συνδυασμό και με τις άλλες μορφές πάλης, ενός ισχυρού κινήματος ικανού να αντιπαρατίθεται, αποτελεσματικά και με συνέχεια, με το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας. Η αντίληψη αυτή εμπεδώθηκε ακόμη περισσότερο μετά την αρνητική εμπειρία των πρώτων μηνών αντιπαράθεσης με τη στρατιωτική δικτατορία με βάση τον κλασικό σχήμα ανάπτυξης της πάλης, όπου η εφαρμογή της μεθοδολογίας και πρακτικής αυτής οδηγούσε σε ολοκληρωτική σχεδόν εξάρθρωση των οργανωμένων δυνάμεων της αντίστασης, δίχως, μάλιστα, η αντιπαράθεσή τους με το καθεστώς να προσλαμβάνει σημαντικές διαστάσεις. Έτσι, ορισμένες οργανώσεις, με σχετικά μικρές παραλλαγές μεταξύ τους, οδηγήθηκαν στην άποψη ότι η αποφασιστική πλευρά του προβλήματος των μορφών πάλης ήταν η ανάπτυξη των δυναμικών και ένοπλων μορφών. Υποστηριζόταν, δηλαδή, ότι η ανάπτυξη και η ένταση της δυναμικής και ένοπλης πάλης θα επέτρεπε, στις αντιστασιακές οργανώσεις, εκτός από τα χτυπήματα κατά των στη-

ριγμάτων της δικτατορίας και τα θετικά αντικρίσματα αυτής της μορφής δράσης στο λαό, να επεξηγούν και να εκλαϊκεύουν ταυτόχρονα τη δράση τους, γεγονός που θα οδηγούσε σε αύξηση της ακτινοβολίας και της επιρροής τους, ενώ παράλληλα θα εμφύχωνε το λαό, ο οποίος στο μεγαλύτερό του μέρος ήταν κατά της δικτατορίας και όποτε του δινόταν η ευκαιρία εκδηλωνόταν και ενεργητικά εναντίον της.

Σε σύντομο, όμως, χρονικό διάστημα, μετά τις πρώτες εμπειρίες, συνειδητοποιήθηκε αρκετά ότι ο δυναμικός και ένοπλος αγώνας κατά του στρατιωτικού καθεστώτος για να είναι αποτελεσματικός και να έχει συνέχεια, έπρεπε να συνδυάζεται με την οργανωμένη δραστηριότητα στους χώρους εργασίας, σπουδών και διαμονής των κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων ώστε να εξασφαλίζεται τόσο η επαφή με τα προβλήματα και την ψυχολογία τους όσο και να καθίσταται δυνατή η αξιοποίηση και τα αποτελέσματα της δυναμικής πάλης προετοιμάζοντας, έτσι, το έδαφος για μελλοντικές μαχητικές μαζικές κινητοποιήσεις των ίδιων των λαϊκών μαζών. Τελικά, μέσα από τις αντιπαραθέσεις, τους προβληματισμούς και την αξιοποίηση της πρακτικής εμπειρίας, έγινε φανερό, σε αρκετές αντιστασιακές οργανώσεις, ότι η μετάβαση σε πιο σύνθετες μορφές πάλης, οι οποίες θα μπορούσαν να στηρίζουν ένα δυναμικό και με προοπτική μαζικό κίνημα αντίστασης ικανού να αντιπαλέψει με επιτυχία και συνέχεια το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας, ήταν δυνατή, εκτός από το ζήτημα της ορθής πολιτικής γραμμής, μόνο με το συνδυασμό όλων των μορφών πάλης και την προώθηση σε πρώτο πλάνο των πιο ενδεδειγμένων και πρόσφορων κάθε φορά. Η επιδίωξη, όμως, αυτή παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω της πολυδιάσπασης και του κατακερματισμού των αντιστασιακών δυνάμεων και της αδυναμίας τους να συνεργάζονται και να συντονίζονται μεταξύ τους, έτσι ώστε, συγκεντρώνοντας αρκετές δυνάμεις να αντιπάλευσαν το στρατιωτικό καθεστώς σε υπολογίσιμη κλίμακα. Δυστυχώς, ο αδύνατος κρίκος της αντίστασης ήταν η τάση αυτάρκειας που υπήρχε στις περισσότερες αντιστασιακές οργανώσεις και η οποία, παρά κάποιες αξιόλογες προσπάθειες που καταβλήθηκαν ιδιαίτερα κατά την ιωαννινδική φάση της δικτατορίας και στις οποίες θα αναφερθούμε αργότερα, δεν κατέστησε δυνατή την ενότητά τους γεγονός με ανυπολόγιστες συνέπειες, διότι δεν επέτρεψε στην οργανωμένη αντίσταση, όπως και στις κυριαρχούμενες κοινωνικές δυνάμεις, να αναδειχτούν σε αποφασιστικό ρυθμιστικό παράγοντα των εξελίξεων τη στιγμή κατάρρευσης της δικτατορίας.

4. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου και η κατάρρευση του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας

Από τα τέλη του 1971 και, κυρίως, από το 1972 αρχίζουν να σημειώνονται ορισμένες μεταβολές με κύριο χαρακτηριστικό τους την προσπάθεια του καθεστώτος να πραγματοποιήσει κάποια υποτυπώδη ανοίγματα. Οι μεταβολές αυτές

θα επιτρέψουν βαθμιαία στο φοιτητικό κίνημα, καθώς και σε πλατύτερες μάζες να αρχίσουν να εκδηλώνουν κάπως πιο ανοικτά την αντίδρασή τους στο καθεστώς. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντική ήταν και η συμβολή της αντιδικτατορικής δραστηριότητας των αντιστασιακών οργανώσεων και ομάδων, οι οποίες κίνημα του κατασταλτικού μηχανισμού του καθεστώτος συνέχιζαν τη δράση τους παρά τον απηνή διωγμό που υφίσταντο⁴⁷. Σημαντικός, επίσης, ήταν και ο ρόλος των οργανώσεων του εξωτερικού οι οποίες έχοντας αποκτήσει δεσμούς με αντιστασιακές οργανώσεις στο εσωτερικό συνέβαλαν στην ενίσχυση της αντιδικτατορικής δραστηριότητας στο εσωτερικό αλλά και ανάμεσα στους Έλληνες φοιτητές και εργαζόμενους στο εξωτερικό γεγονός που είχε θετικές επιπτώσεις στη διατήρηση και στην ανάπτυξη της αντιχουντικής διάθεσης στις λαϊκές μάζες στο εσωτερικό λόγω των σχέσεων και των δεσμών που είχαν, όπως ήταν φυσικό, με αυτές.

Πιο συγκεκριμένα, η δεύτερη αυτή περίοδος του αντιδικτατορικού αγώνα (1972-1974) θα χαρακτηριστεί αρχικά από υπόγειες, σχετικά μαζικές, διεργασίες στο φοιτητικό χώρο από τα τέλη του 1971. Οι διεργασίες αυτές θα ενταθούν μετά τη δήλωση, το Δεκέμβριο 1971, εκπροσώπων του στρατιωτικού καθεστώτος ότι πρόκειται, σύντομα, να διεξαχθούν εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους. Στη βάση αυτή θα αναληφθεί πρωτοβουλία συγκρότησης πυρήνων, οι κατωπινές Φ.Ε.Α. (Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα)⁴⁸. Οι πρώτες Γενικές Συνελεύσεις σε Νομική, Πάντειο, Ιατρική και Πολυτεχνείο και οι συγκρούσεις που θα επακολουθήσουν, θα οδηγήσουν στη δημιουργία του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, που σύντομα, θα πολιτικοποιηθεί και θα αποτελέσει την αιχμή του αγώνα κατά της δικτατορίας μέσα από πρωτότυπες συλλογικές μορφές. Στη βάση αυτή θα κατορθώσει να σπάσει, αρκετά, το κλίμα τρομοκρατίας που είχε επιβάλει ο κατασταλτικός μηχανισμός της δικτατορίας. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραμάτισαν οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι, η συστηματική πολιτικοπολιτιστική εκδοτική δραστηριότητα, η κυκλοφορία των πρώτων φοιτητικών εντύπων, κ.ά. Από το φθινόπωρο του 1972 γίνεται πλέον φανερό ότι το φοιτητικό κίνημα έχει ως κύριο στόχο του την ανατροπή της δικτατορίας. Έτσι, το φοιτητικό κίνημα από την αφετηρία του θα προσλάβει βαθύ κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα και θα αποτελέσει τον πυροδότη του λαϊκού κινήματος με αποκορύφωμα την εξέγερση στο Πολυτεχνείο.

Στην προσπάθειά του να ανακόψει την ραγδαία ανάπτυξη του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, το στρατιωτικό καθεστώς θα εφαρμόσει το διάταγμα

47. Βλ. Α. Αξελός, *Εκδοτική δραστηριότητα...*, ό.π., σ. 73.

48. Βλ. συνολικότερα για το φοιτητικό κίνημα, Σταύρος Λυγερός, *Φοιτητικό κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα. Από τις προσφυγές στα πρωτοδικεία στην εξέγερση του Πολυτεχνείου*, τόμ. Α'-Β', εκδ. «Εκδοτική Ομάδα "Εργασία"», Αθήνα 1977, 1978 και Ολύμπιος Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 64-80 και το άρθρο «Φοιτητικό κίνημα: Προβλήματα και στόχοι», εφ. *Μαχητής*, αρ. φ. 2 (Μάρτης 1974), σ. 1-2 και *Για το λαϊκό επαναστατικό αγώνα: Απόψεις, θέσεις, προτάσεις*, *Μαχητής*, Μάρτης 1974, σ. 23-25.

διακοπής της αναβολής στρατεύσης. Τριάντα επτά φοιτητές θα κληθούν, στις 15 Φεβρουαρίου 1973, μέσα σε τρεις ημέρες, να παρουσιαστούν στο στρατό. Το μέτρο, όμως, αυτό που αποσκοπούσε στην αποκεφάλιση του φοιτητικού κινήματος είχε τα αντίθετα, ακριβώς, αποτελέσματα, διότι προκάλεσε, άμεσα, μαζική και δυναμική συγκέντρωση στη Νομική και κήρυξη αποχής με αίτημα την ανάκληση των στρατεύσεων. Το στρατιωτικό καθεστώς απάντησε, στις 16 Φεβρουαρίου 1973, με άλλες πενήντα μία στρατεύσεις φοιτητών⁴⁹. Η συγκέντρωση στη Νομική, εκτός από τη μαζικότητά της για τα δεδομένα της εποχής, θα δώσει τη δυνατότητα και σε μη φοιτητές να εκδηλώσουν τη συμπαράστασή τους και την αντίθεσή τους στο καθεστώς. Η συγκέντρωση αυτή της Νομικής και η ευρύτερη συσπείρωση που πραγματοποιήθηκε, άνοιξαν το δρόμο για την κατάληψη της Νομικής, στις 21 Φεβρουαρίου 1973, και τα γεγονότα που επακολούθησαν.

Η κατάληψη της Νομικής, προσελκύνοντας και μη φοιτητές, με τη μαζικότητα και τη μαχητικότητά της θα καταδείξει ότι η μαζική αντιδικτατορική συσπείρωση ευρύτερων μαζών ήταν πλέον δυνατή και από την άποψη αυτή δεν αποτελεί μόνο σημαντικό σταθμό στην ανάπτυξη της αντιδικτατορικής πάλης του ελληνικού λαού, αλλά αποτέλεσε και προάγγελο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Εκτός από τις διευρυνόμενες αυτές αντιδικτατορικές φοιτητικές κινητοποιήσεις σύντομα το καθεστώς θα αρχίσει να αντιμετωπίζει και τη δυσαρέσκεια των εργαζομένων λόγω της αντιστροφής της ευνοϊκής μέχρι τότε οικονομικής συγκυρίας. Η οικονομία θα αρχίσει να τίθεται εκτός ελέγχου και η έκρηξη των τιμών⁵⁰ θα επιδεινώσει την οικονομική θέση των εργαζομένων και άλλων λαϊκών στρωμάτων με κύριο χαρακτηριστικό την ακρίβεια, την ανεργία και τη μετατόπιση εισοδημάτων προς την κυρίαρχη τάξη και ιδιαίτερα προς τα κερδοσκοπικά κοινωνικά στρώματα στο πλαίσιο του πρωτοεμφανιζόμενου στασιμοπληθωρισμού⁵¹.

Ισχυρό πλήγμα στη σταθερότητα της στρατιωτικής δικτατορίας θα καταφέρει το κίνημα του Ναυτικού⁵², καταδεικνύοντας ότι η αμφισβήτηση επεκτείνεται και

49. Βλ. Ολ. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό...*, ό.π., σ. 109-112.

50. Βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Η διαμόρφωση του επιπέδου των τιμών την εικοσαετία 1958-1978», π. *Ανάλυση εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας*, έκδοση Α΄ Έδρας Οικονομικής Ανάλυσης Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Πειραιά, τεύχ. 4 (Γενάρης-Απρίλης 1979) σ. 111-133, όπου αναφέρεται, σ 112, ότι η μέση μεταβολή του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή στο διάστημα 1959-1972 ήταν 2,3%, στο διάστημα 1973-1974 ήταν 21,2 και στο διάστημα 1975-1978 ήταν 12,9%. Ειδικότερα, ο ΔΤΚ το 1971 αυξήθηκε κατά 3,0%, το 1972 κατά 4,3%, το 1973 κατά 15,5% και το 1974 κατά 26,9%.

51. Βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Οικονομία και πολιτική...», ό.π., σ. 257-258, όπου, επίσης, αναφέρεται, σ. 266, ότι η οικονομική πολιτική «του στρατιωτικού καθεστώτος δεν θα ήταν άστοχο να χαρακτηριστεί ως πρωτονεοφιλελεύθερη πολιτική, προηγούμενη, έτσι, τη δικτατορίας του Pinochet στη Χιλή (1973), η οποία εφάρμοσε πρώτη, σε συστηματική βάση αμιγώς νεοφιλελεύθερη πολιτική».

52. Σχετικά, βλ. Νίκος Παπαδημητρίου, *Το κίνημα του Π. Ναυτικού Μάιος 1973*, εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1985 και, κυρίως, Αντώνης Κακαράς, *Το Πολεμικό*

στο εσωτερικό του στρατεύματος. Η διασύνδεση μάλιστα του κινήματος αυτού με παλαιούς πολιτικούς θα τη θορυβήσει ακόμη περισσότερο.

Το στρατιωτικό καθεστώς, διαβλέποντας ότι τα περιθώρια άσκησης της εξουσίας του στενεύουν θα προχωρήσει στο εγχείρημα της φιλελευθεροποίησης νομιμοποίησής του αναλαμβάνοντας σχετικές πρωτοβουλίες. Για μια ακόμη όμως, φορά τόσο το ίδιο όσο και οι παραδοσιακές πολιτικές ηγεσίες θα βρεθούν σύντομα, μπροστά σε ραγδαίες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις που συντελούνται σε μεγάλο βαθμό στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας και σχημάτιζαν μεγάλα υπόγεια ρεύματα που δεν ελέγχονταν.

Η κατάργηση, τον Ιούνιο 1973, του πολιτεύματος της βασιλευόμενης δημοκρατίας και η ανακήρυξη της προεδρικής δημοκρατίας με κύριο χαρακτηριστική την κατοχύρωση, ταυτόχρονα, του ειδικού εξουσιαστικού ρόλου του στρατού και των υπερεξουσιών του προέδρου, δηλαδή του Γ. Παπαδόπουλου, εγκαινίασε μια σειρά από διαφοροποιήσεις τόσο στους κόλπους του στρατιωτικού καθεστώτος όσο και ευρύτερα.

Από την ορκωμοσία του, στις 20 Αυγούστου 1973, στη θέση του «προέδρου» της δημοκρατίας ο Γ. Παπαδόπουλος θα προσπαθήσει να λύσει τα παλιά και νέα προβλήματα που είχαν συσσωρευθεί με τη μετεξέλιξη της στρατιωτικής δικτατορίας σε προσωπική θέτοντας, ταυτόχρονα, σε λειτουργία έναν αυστηρά ελεγχόμενο «κοινοβουλευτισμό». Στη βάση ακριβώς αυτή ο δικτάτορας Παπαδόπουλος επεδίωξε έναν κάποιο συμβιβασμό με τον παλιό πολιτικό κόσμο ώστε να συμμετάσχει αυτός στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης - νομιμοποίησης του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας και την οποία ένα μεγάλο μέρος της προδικτατορικής πολιτικής εκπροσώπησης της κυρίαρχης τάξης και ένα τμήμα της παραδοσιακής Αριστεράς δεχόταν ασκώντας μόνον πίεση για να διευρυνθούν τα πλαίσια του παραχωρούμενου «κοινοβουλευτισμού». Αυτή ήταν, άλλωστε, και η ουσία της πολιτικής της «ομαλοποίησης» της στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία χάρη στην εξέγερση του Πολυτεχνείου έπεσε στο κενό με αποτέλεσμα ο κίνδυνος παράτασης της δικτατορίας, με άλλη μορφή, για αρκετά χρόνια ακόμη να αποτραπεί.

Ταυτόχρονα, η εξέγερση του Νοέμβρη, για πρώτη φορά, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ευρύτερης συσπείρωσης της αντίστασης σε μαζική βάση και ριζοσπαστική κατεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα, υπενθυμίζεται ότι η κατάληψη του Πολυτεχνείου πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλίες δυνάμεων που δεν ελέγχονταν από παραδοσιακούς πολιτικούς φορείς, σε μια στιγμή κατά την οποία το εγχείρημα Μαρκεζίνη για διενέργεια εκλογών έτεινε να προσλάβει επικίνδυνες διαστάσεις λόγω της αποδοχής της διαδικασίας αυτής από τμήμα του παλιού πολιτικού κόσμου, καθώς και από το Κ.Κ.Ε. (εσ.). Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι από την πρώτη στιγμή καταβλήθηκε προσπάθεια από τα κόμματα και τις οργα-

νώσεις της παραδοσιακής Αριστεράς να αποτραπεί η κατάληψη του Πολυτεχνείου. Δεν δίστασαν, μάλιστα, οι φορείς αυτοί να κάνουν λόγο για προκλήσεις κ.ά. χαρακτηρίζοντας, έτσι, πρωτοβουλίες και ενέργειες των ίδιων των φοιτητών και των δυνάμεων της ριζοσπαστικής και ανένταχτης Αριστεράς. Σχετικά, ιδιαίτερο χαρακτηριστικές ήταν οι «αντικειμενικές» περιγραφές των γεγονότων της κατάληψης από την Αντί - Ε.Φ.Ε.Ε., όπου γινόταν λόγος για την «προσχεδιασμένη εισβολή στο χώρο του Πολυτεχνείου την Τετάρτη 11 του Νοεμβρίου 350 περίπου οργανωμένων πραχτόρων της Κ.Υ.Π., σύμφωνα με το προβοκατόρικο σχέδιο των Ρουφογάλη - Καραγιαννόπουλου, με βάση τις εντολές του παραμερισμένου τώρα τέως πρωτοδικτάτορα Παπαδόπουλου και της αμερικανικής CIA»⁵³. Ανάλογες θέσεις υποστηρίχθηκαν και από τον γραμματέα του Κ.Κ.Ε. (εσ.) σε δηλώσεις του, στις 16 Νοεμβρίου 1973, στις οποίες αναφερόταν ότι: «Εξέλιξη στον τόπο μας έχει περιέλθει σε λεπτό σημείο. Παράλληλα με το ευρύτατο δημοκρατικό-ενωτικό κίνημα που αξιώνει την είσοδο στη δημοκρατική ομαλότητα, σκοτεινές δυνάμεις εργάζονται για να φράξουν το δρόμο προς τη κατεύθυνση αυτή και οργανώνουν προκλήσεις για να δικαιολογήσουν την επιβολή στρατοκρατικών μέτρων»⁵⁴.

Το στρατιωτικό καθεστώς στην προσπάθειά του να προωθήσει την πολιτική της «ομαλοποίησης» με τη δοτή κυβέρνηση Μαρκεζίνη θα αποφύγει, αφενός, να επέμβει στο ξεκίνημα της κατάληψης και, αφετέρου, θα διαπράξει το σφάλμα να θεωρήσει ότι οι σπουδαστές επηρεάζονταν από τα παραδοσιακά κόμματα. Τι βράδυ της Πέμπτης, 16 Νοεμβρίου 1973, η κατάληψη στο Πολυτεχνείο θα αρχίσει να κυριαρχείται από προχωρημένα συνθήματα και αιτήματα, όπως :Λαϊκή εξουσία, Επανάσταση λαέ, Κάτω η εκμετάλλευση, Κάτω το κεφάλαιο, Κάτω το κράτος, Γενική απεργία, κ.ά., εκτός από τα ευρύτερα, όπως : Ψωμί - παιδεία - ελευθερία, Απόψε πεθαίνει ο φασισμός, Έξω οι Αμερικάνοι, Κάτω η χούντα Είμαστε η δύναμη, NATO - ΣΙΑ - Προδοσία, ΕΣΑ - ΕΣ - ΕΣ - Βασανιστές, κ.ά. Χαρακτηριστικό του υψηλού βαθμού πολιτικοποίησης, που υπήρχε, ήταν ότι κατά την εξέγερση του Πολυτεχνείου απουσίαζαν, σχεδόν τελείως, τα φοιτητικά συνθήματα, γεγονός που πιστοποιεί τον προωθημένο κοινωνικοπολιτικό της χαρακτήρα.

Η εκλεγμένη κατά τη διάρκεια της κατάληψης συντονιστική φοιτητική επιτροπή⁵⁵ μετά από έντονες διαφωνίες θα δώσει στη δημοσιότητα στις 16 Νοεμ

53. Βλ. εφ. Πανσπουδαστική, τχ. 8 (Γενάρης-Φλεβάρης 1974).

54. Βλ. Αντώνης Μπριλάκης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 287.

55. Για τη σύνθεση της συντονιστικής φοιτητικής και εργατικής επιτροπής, βλ. Στ. Λυγερός, *Φοιτητικό κίνημα...*, ό.π., τ. Β', σελ. 55 έπ., Ολ. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό...* ό.π., σ. 164-165. Σχετικά με τη σύνθεση της εργατικής επιτροπής που εκλέχθηκε από τη συνέλευση των εργατών, επισημαίνεται ότι αποτελούνταν από πέντε μέλη. Τα δύο από αυτά, ο Νίκος Βουλγαράκης και Αντώνης Ταβάνης, ανήκαν στην Οργάνωση Μαχητής. Ο Γιάννης Γοεβενιώτης συνεργαζόταν με τον Μαχητή. Η εργατική συνέλευση εκπροσωπούντα

βρίου 1973 διακήρυξη, όπου, μεταξύ άλλων, τονίζεται ότι «οι φοιτητές και Έλληνες εργαζόμενοι που κλείστηκαν στο Πολυτεχνείο, ξεκαθαρίζουν τις θέσεις τους και καλούν τον ελληνικό λαό να συσπειρωθεί γύρω τους και ν' αγωνιστεί μαζί τους ως την τελική νίκη.

1. Πρωταρχική προϋπόθεση για την επίλυση όλων των λαϊκών προβλημάτων θεωρούμε την άμεση πτώση του τυραννικού καθεστώτος της χούντας και τη παράλληλη εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας.

2. Η εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας αναπόσπαστα συνδέεται με την εθνική ανεξαρτησία από τα ξένα συμφέροντα, που χρόνια τώρα στηρίζουν την τυραννία στη χώρα μας (...).

Ελληνικό λαό! Ο αγώνας γύρω από τη λαϊκή κυριαρχία και την εθνική ανεξαρτησία, σήμερα, συνίσταται στις άμεσες μαζικές διεκδικήσεις στα οικονομικά επαγγελματικά και κοινωνικά σου προβλήματα, με απεργιακούς αγώνες, μαζικές κινητοποιήσεις, με συλλαλητήρια με προοπτική τη γενική απεργία για την ανατροπή της δικτατορίας.

Η παρουσία μας εδώ αποτελεί κέντρο συσπείρωσης, κινητοποίησης και μαζικοποίησης του λαϊκού αγώνα. Όλοι ενωμένοι στον αγώνα για την ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ».

Από το κείμενο αυτό προκύπτει ότι στόχος της εξέγερσης ήταν η ανατροπή της δικτατορίας και η εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας και της εθνικής ανεξαρτησίας.

Ο στόχος δε αυτός θα πραγματοποιούνταν μέσα από μαζικές κινητοποιήσεις διεκδικητικού χαρακτήρα, που θα κορυφώνονταν στη γενική απεργία για τη ανατροπή του τυραννικού καθεστώτος. Εντύπωση, πάντως, προκαλεί η απουσία στο κείμενο της διακήρυξης κάθε αναφοράς στους εσωτερικούς παράγοντες επιβολής και διατήρησης της δικτατορίας, όπως και στο στρατιωτικό της χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, το κείμενο αυτό απέφευγε να δώσει απάντηση στα κρίσιμα ζητήματα που ετίθεντο από την εξέγερση και τη δυναμική της. Οι αδυναμίες και τα κενά αυτά οφείλονταν, κυρίως, στο ρόλο και την επίδραση που ασκούσαν στο πλαίσιο της συντονιστικής επιτροπής οι εκπρόσωποι των φορέων της παραδοσιακής Αριστεράς, αν και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης τα μέλη του Ρήγα Φεραίου διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τη γραμμή της αποδοχής της διαδικασίας εξομάλυνσης της δικτατορίας που ακολουθούσε η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. (εσ.)⁵⁶.

στη συντονιστική επιτροπή του Πολυτεχνείου από τους Νίκο Βουλγαράκη και Γιάννη Γρεβενιώτη. Ο Ολ. Δαφέρμος αναφέρει τον τελευταίο ως Γιάννη Μαγκάρεν. Διευκρινίζεται ότι ο Μαγκάρεν ήταν παρωνύμιο που είχε αποδοθεί στον Γρεβενιώτη όταν ήταν μέλος της ΣΟ.ΣΥΝ. Μέλος της ΣΟ.ΣΥΝ. στο παρελθόν ήταν και ο Νίκος Βουλγαράκης. Ο Νίκος Βουλγαράκης ήταν και από τα ιδρυτικά μέλη του Μαχητή. Μέλη της εργατικής επιτροπής ήταν, επίσης, ο Περικλής-Γρίβας και μία κοπέλα. Ο Π. Γρίβας ήταν λιθογράφος, οι άλλοι τρεις οικοδόμοι και η κοπέλα εργάτρια.

56. Σχετικά, βλ. την ανακοίνωση του Ρήγα Φεραίου, που κυκλοφόρησε μέσα στο Πολυτεχνείο στις 16 Νοεμβρίου 1973.

Αντίθετα, η διακήρυξη της εργατικής συνέλευσης του Πολυτεχνείου, που εκδόθηκε στις 17 Νοεμβρίου 1973, επιχειρούσε, με πολύ πιο ουσιαστικό τρόπο, να δώσει απάντηση στα ζητήματα τόσο του αγώνα κατά του στρατιωτικού καθεστώτος όσο και της ίδιας της εξέγερσης. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αυτό αναφέρεται : «Η συνέλευση των εργατών του Πολυτεχνείου διακηρύχνει: Ο χαρακτήρας του σημερινού αγώνα, που ξεκινώντας από τους φοιτητές αγκαλιάζει τώρα όλο το λαό, είναι αγώνας, τόσο ενάντια στη στρατιωτική δικτατορία, όσο και στα ξένα και ντόπια μονοπώλια που τη γέννησαν και τη στηρίζουν. Είναι αγώνας για το πέρασμα της εξουσίας στον εργαζόμενο Λαό και όχι στους δημαγωγούς που επί δεκάδες χρόνια τον καπηλεύονταν, με τα γενικά περι-
“Δημοκρατίας” συνθήματά τους.

Θεωρώντας το καταληφθέν από τους φοιτητές και εργαζομένους Πολυτεχνείο σαν την πραγματική βάση του αγώνα μας αυτή τη στιγμή, προτείνουμε την διατήρηση της κατάληψης του και ταυτόχρονα τη δημιουργία μικτών επιτροπών φοιτητικών -εργατικών, για να μεταφέρουν το μήνυμα του αγώνα στους χώρους συγκέντρωσης των οικοδομών, στα εργοστάσια, στη σημερινή συγκέντρωση των Μεγαριτών.

ΟΙ ΜΙΚΤΕΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ - ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ, ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΙΖΟΥΝ ΤΟ ΣΥΝΘΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΣΤΟΥΣ ΤΟΠΟΥΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΤΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΤΕΒΑΣΜΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΕ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΕΡΓΙΑ.

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

17 ΝΟΕΜΒΡΗ 1973

ΕΞΩ ΟΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ - Ο ΛΑΟΣ ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ - ΚΑΤΩ Ο ΤΙΜΑΡΙΘΜΟΣ - ΚΑΤΩ Η ΧΟΥΝΤΑ - ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ».

Στο κείμενο αυτό των εργατών, που είχαν συγκεντρωθεί στο Πολυτεχνείο γίνεται σαφής αναφορά στη φύση της δικτατορίας, χαρακτηριζόμενη ως στρατιωτικής, καθώς και στους παράγοντες εγκαθίδρυσης και διατήρησής της στη εξουσία. Ταυτόχρονα, ως στόχος ορίζεται η ανατροπή της δικτατορίας και η ανάληψη της εξουσίας από τον εργαζόμενο λαό και όχι από τους παλιούς πολιτικούς. Επίσης, προτείνεται συγκεκριμένη μεθοδολογία ανάπτυξης του αγώνα με άξονα τη συνέχιση της κατάληψης και τη δημιουργία μικτών επιτροπών από φοιτητές και εργάτες για να μεταφερθεί το μήνυμα του αγώνα στους τόπους δουλειάς για να ενθαρρυνθούν ευρύτερα οι εργαζόμενοι να συγκροτήσουν εργοστασιακές επιτροπές, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για το κατέβασμά τους σε οικονομική και πολιτική απεργία.

Οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στις διακηρύξεις αυτές, αποτέλεσαν και την αιτία προστριβών μεταξύ της συντονιστικής επιτροπής των φοιτητών και της εργατικής επιτροπής. Έτσι, δεν είναι τυχαία και η λογοκρισία που ασκήθηκε στη διακήρυξη των εργατών του Πολυτεχνείου από τη συντονιστική επιτροπή. Ο θέσεις, άλλωστε, που διατυπώνονται στη διακήρυξη της εργατικής συνέλευσης

αποτέλεσαν και τους λόγους της προσπάθειας αποσιώπησής τους τόσο κατά τ εξέγερση του Πολυτεχνείου όσο και μεταδικτατορικά. Ο συγκρουσιακός και ανατρεπτικός χαρακτήρας των θέσεων αυτών και η πλήρης αντίθεσή τους, αφ νός, με τη γραμμή της προσαρμογής ή των ρωγμών και τη μεθοδολογία τ πάλης που αυτή συνεπαγόταν και, αφετέρου, με το στόχο του σχηματισμού κ βέρνησης εθνικής ενότητας, που υποστηριζόταν από τους παραδοσιακούς πολιτ κούς φορείς, αποτέλεσαν, από κοινού και με το γεγονός ότι συνιστούσαν τη φ νή, δίχως τις γνωστές διαμεσολαβήσεις των ίδιων των εργαζομένων, έστω κ εάν επρόκειτο για το πιο πολιτικοποιημένο τμήμα τους, την αιτία της μη ευρι τερης διάδοσής τους. Για να καταδειχτεί, για μία ακόμη φορά, ότι η φωνή τα κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, όσο περιορισμένη και εό είναι αυτή, επειδή ακριβώς είναι επικίνδυνη για τα κατεστημένα συμφέροντ και οδηγεί σε αφυπνίσεις, πρέπει να παρεμποδίζεται και να μη διαδίδεται.

Από την πλευρά, τώρα, της δικτατορίας, και ενώ η κατάληψη στο Πολυτε χνείο αναπτυσσόταν ραγδαία και έτεινε να προσλάβει χαρακτήρα εξέγερσης, κυβέρνηση Μαρκεζίνη προσηλωμένη στην πολιτική της φιλελευθεροποίησης ομαλοποίησης της στρατιωτικής δικτατορίας θα αποφύγει κάθε παρέμβαση κο δυναμική αναμέτρηση με τους σπουδαστές και τους εργαζόμενους.⁵⁷ Επέμβασ αποφασίστηκε την Παρασκευή, 16 Νοεμβρίου 1973, όταν ο Γ. Παπαδόπουλο «μεταβαλών τακτικήν εζήτησε ταχείαν εκκαθάρισιν του εκτός του Πολυτεχνείο χώρου (...). Είχεν επέλθει ομοφωνία. Επλησίαζεν η 1 μ.μ. και εδόθησαν σαφεί και κατηγορηματικοί οδηγίαι εις τον κ. Δασκαλόπουλον να δράση. Να επιτεθ δι' όλων των μέσων και να εκκαθαρίση όλον τον περί το Πολυτεχνείον χώρον. Η μόνη πρωτοβουλία η οποία του αφέθη ήτο να καθορίση εκείνος τον χρόνον τη επεμβάσεως»⁵⁸.

Στο μεταξύ, στο Πολυτεχνείο, η κατάληψη άρχισε ταχύτατα να μετατρέπεται σε εξέγερση και να δημιουργείται η πεποίθηση ότι η στρατιωτική δικτατορία μπορούσε να ανατραπεί. Από τη στιγμή αυτή και μετά οι εξελίξεις θα είναι ρα γδαίες. Οι καταλήψεις πανεπιστημιακών χώρων επεκτείνονται σε ολόκληρη τη Ελλάδα δημιουργώντας την εικόνα γενικευμένης εξέγερσης. Το στρατιωτικι καθεστώς διαβλέποντας τον κίνδυνο που εγκυμονούσε για την ύπαρξή του η εξέ λιξη της κατάστασης θα επέμβει, καταστέλλοντας με αιματηρό τρόπο την ηρωι κή εξέγερση του Πολυτεχνείου. Στηριζόμενο δε, στον ευνοϊκό γι' αυτό συσχετι σμό στρατιωτικής δύναμης, θα μπορέσει για μια ακόμη φορά να επιβληθεί. Έτσι, οι μαζικές κινητοποιήσεις, που το αποκορύφωμά τους ήταν η εξέγερση του

57. Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Αναμνήσεις (1972-1974)*, εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α.Ε., Αθήνα 1979, σ. 413, επόμ.

58. Στο ίδιο, σ. 416 και 418-419. Διευκρινίζεται σχετικά ότι ο Δασκαλόπουλος είχε ειση γηθεί ότι η «καλύτερα ώρα δράσεως ήτο η αυγή του Σαββάτου» επειδή «αιφνιδιαζόμενοι οι εντός του Πολυτεχνείου ευχερώς θα αποκλείοντο πάσης επαφής με τους έξω, επίσης δε ευκό λως θα ηδύναντο να αποκλεισθούν όλοι οι περίξ του Πολυτεχνείου δρόμοι».

Πολυτεχνείου, ανακόπηκαν βίαια και το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας, καταφεύγοντας αποκλειστικά στο όπλο της καταστολής, ξαναβρήκε τόσο το πραγματικό του πρόσωπο όσο και τα αδιέξοδά του.

Πιο συγκεκριμένα, η ανατροπή του δικτάτορα Παπαδόπουλου και της κυβέρνησης Μαρκεζίνη από την ομάδα Ιωαννίδη, θα οδηγήσει σε μια απέλπιδα προσπάθεια του στρατού, και ειδικότερα του κατασταλτικού του μηχανισμού, να κρατηθεί στην εξουσία με κύριο στόχο την υλοποίηση των στόχων της 21ης Απριλίου 1967. Η επιστροφή, όμως, αυτή στις πηγές του πραξικοπήματος όξυνε ακόμη περισσότερο τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα του στρατιωτικού καθεστώτος επιταχύνοντας τη διαδικασία αποσύνθεσής του, διότι η «νέα» χούντα αρνούμενη κάθε λύση που θα υποβίβαζε το στρατό από το ρόλο του ρυθμιστή στο ρόλο του υποστηρικτή, πράγμα που θέλησε να κάνει ο Γ. Παπαδόπουλος στο πλαίσιο του εγχειρήματος της φιλελευθεροποίησης - νομιμοποίησης της δικτατορίας⁵⁹, πάγωσε τις εξελίξεις με αποτέλεσμα να υπονομεύσει οριστικά το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας και να οδηγήσει τελικά στην κατάρρευσή του.

Η ταχύτητα, όμως, με την οποία εκτυλίχθηκαν τα γεγονότα, η διστακτικότητα και η αδυναμία της συντονιστικής επιτροπής των φοιτητών και της επιτροπής των εργατών να αναδειχθούν σε νέο αυτοδύναμο πολιτικό κέντρο του αντιστασιακού αγώνα, καθώς και η απουσία ενιαίου συντονισμού, προγράμματος και οργανωμένης δράσης είχαν ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία αυθόρμητη δυναμική, η οποία ξεφεύγοντας από κάθε έλεγχο, δεν επέτρεψε στο κίνημα να περάσει σε άλλες μορφές σύγκρουσης με το καθεστώς. Η στροφή αυτή, άλλωστε, θα έδινε τη δυνατότητα στους εξεγερμένους και στη φυσική τους ηγεσία να αποφύγουν την κατά μέτωπο επίθεση του κατασταλτικού μηχανισμού του στρατιωτικού καθεστώτος, τον οποίο, άλλωστε, δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν νικηφόρα στη δοσμένη κρίσιμη στιγμή. Έτσι, η εξέγερση του Πολυτεχνείου και οι δυνάμεις που αναδύθηκαν από αυτήν δεν μπόρεσαν τελικά, να διαμορφώσουν μία εναλλακτική πολιτική στρατηγική στηριζόμενη στις κυριαρχούμενες τάξεις και στρώματα, ικανής να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις.

Το ρίξιμο, πάντως, καθώς και η ενεργητική συμμετοχή στον αγώνα κατά της στρατιωτικής δικτατορίας, ύστερα από 6,5 χρόνια ακινησίας, μεγάλων μαζών και η σφυρηλάτηση της ενότητάς τους μέσα στη δράση, ήταν μία μεγάλη κατάκτηση του Πολυτεχνείου. Η ανάγκη δε, για συντονισμό και ενότητα των διάσπαρτων αντιστασιακών και επαναστατικών δυνάμεων προέβαλλε επιτακτικά περισσότερο από κάθε άλλη φορά⁶⁰. Ειδικότερα, ο ρόλος τον οποίο μπορούσαν

59. Βλ. επίσης, Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός...*, ό.π., σ. 260.

60. Αναφέρεται, σχετικά, ότι εκείνη την περίοδο άρχισαν ουσιαστικές συναντήσεις ανάμεσα σε εκπροσώπους ανεξάρτητων αντιστασιακών οργανώσεων που ακολουθούσαν τη γραμμή της σύγκρουσης με το στρατιωτικό καθεστώς. Οι συναντήσεις αυτές διεξάγονταν τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όπου οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δύσκολες, όσο και στο Παρίσι. Στις συναντήσεις στο Παρίσι συμμετείχαν εκπρόσωποι των οργανώσεων: Αγώνας, Άρης, Κίνημα 20ής Οκτώβρη, Μαχητής, ΝΕΑ, ΣΕΠ, κ.ά. Ο γράφων συμμετείχε στις ενωτικές αυτές προσπάθειες ως εκπρόσωπος του Μαχητή.

να διαδραματίσουν στην διαδικασία αυτή η συντονιστική φοιτητική επιτροπή και η εργατική επιτροπή, ως η φυσική ηγεσία πλέον του κινήματος κατά του στρατιωτικού καθεστώτος, ήταν αναντικατάστατος. Δυστυχώς, όμως, δεν προχώρησαν στην κατεύθυνση αυτή και τα μέλη τους δεν ανέλαβαν τη σχετική πρωτοβουλία και ευθύνη με αποτέλεσμα να χαθεί η ιστορική ευκαιρία ανάδειξης ενός ισχυρού αντιστασιακού πόλου που θα μπορούσε, εκφράζοντας την ενότητα και τη διάθεση των κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων, να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις, προσδίδοντάς τους διαφορετική πολιτική και κοινωνική κατεύθυνση από αυτήν που πήραν αργότερα με την κατάρρευση του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας.

Η αδυναμία αυτή από την πλευρά της πολιτικής εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα, μετά την πλήρη αποτυχία του εγχειρήματος Παπαδόπουλου - Μαρκεζίνη, αρχικά, την επιβολή της «νέας χούντας» του Ιωαννίδη και, με την κατάρρευσή της, τη λύση Καραμανλή.

Ειδικότερα, την περίοδο της ιωαννιδικής δικτατορίας η οικονομική και κοινωνικοπολιτική κρίση θα ενταθεί και θα σημειωθεί, για πρώτη φορά στα χρόνια της δικτατορίας, αποσύνδεση της αστικής τάξης και των συνδεδεμένων με αυτή στρωμάτων από τη δικτατορική μορφή διακυβέρνησης, γεγονός που επέτεινε τη οικονομική κρίση και τη στροφή τους προς τη λύση Καραμανλή, ο οποίος ακολουθώντας από την πρώτη στιγμή την πολιτική της αναμονής ανέμενε την κατάλληλη στιγμή για την πραγματοποίησή της. Έτσι, μετά την κρίση εμπιστοσύνης στις σχέσεις Η.Π.Α. και Γ. Παπαδόπουλου, που εκδηλώθηκε με αφορμή την άρνηση της κυβέρνησης Μαρκεζίνη να επιτρέψει χρησιμοποίηση αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα κατά τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1973⁶¹, τα εξωτερικά στηρίγματα της δικτατορίας άρχισαν να αποσύρουν, παρά τη συμφωνία για τη λήξη του ελλιμενισμού των πλοίων του βου στόλου, η οποία είχε υπογραφεί στην αρχή του 1973, την υποστήριξή τους στον Γ. Παπαδόπουλο στρεφόμενα προς τον Ιωαννίδη.

Με την επικράτηση της ομάδας Ιωαννίδη οι Η.Π.Α. θα επιδιώξουν, εκμεταλλευόμενες την απομόνωση του καθεστώτος, να κλείσουν, με βάση τα στρατηγικά τους συμφέροντα, το κεφαλαϊώδες ζήτημα της Κύπρου, το οποίο, παρά τις προσπάθειες που είχαν καταβληθεί κατά την παπαδοπουλική περίοδο, δεν είχε καταστεί δυνατόν να κλείσει. Για τις σχέσεις, ειδικότερα, του Ιωαννίδη με τις Η.Π.Α. ο C.M. Woodhouse αναφέρει⁶² τα εξής: «Η πεποίθηση, ότι ο Ιωαννίδης είχε την υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών, ή τουλάχιστον της CIA, που αποτελούσε με τη σειρά της κράτος εν κράτει, ήταν πλατιά διαδεδομένη (...) Τα επιχειρήματα υπέρ της ύπαρξής των στηρίζονται σε έμμεσες ενδείξεις, μερικές από τις οποίες είναι πολύ εντυπωσιακές. Μια ένδειξη, που κίνησε το γενικό ενδιαφέρον, ήταν ότι κατά την περίοδο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας

61. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία...*, τόμ. Γ', ό.π. σ. 42-47.

62. Βλ. C. M. Woodhouse, *Η άνοδος και η πτώση των συνταγματαρχών*, εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ., σ. 212-213.

ένα από τα εγκλήματα, για τα οποία κατηγορήθηκαν ο Ιωαννίδης και ορισμένοι άλλοι, δεν έφτασε ποτέ σε δίκη: επρόκειτο για την κατηγορία περί συνεργίας στο αντιμακαριακό πραξικόπημα του Ιουλίου του 1974. Η ποινική δίωξη σταμάτησε με διάταγμα της κυβέρνησης Καραμανλή στις 7 Μαρτίου 1975 με σύμφωνη γνώμη των ηγετών της αντιπολίτευσης, για να αντιμετωπισθούν χωρίς περισπασμούς τα προβλήματα της Κύπρου και να αποφευχθεί ενδεχόμενη διατάραξη των διεθνών σχέσεων της χώρας. Αυτό ερμηνεύθηκε από πολλούς ως ένδειξη ότι ο Ιωαννίδης ήταν σε θέση να παρουσιάσει στο δικαστήριο αποδείξεις για τη συνεργία της CIA. Για ανάλογους, ίσως λόγους, ο Πρόεδρος Φορντ εμπόδισε το Σεπτέμβριο του 1975 το Κογκρέσο να ερευνήσει το ρόλο της CIA στην υπόθεση αυτή».

Το πραξικόπημα στην Κύπρο και η επακολούθησα εισβολή των Τούρκων θα οδηγήσουν, τελικά, στην κήρυξη γενικής επιστράτευσης, η οποία με το χάρι που δημιουργήθηκε, έδωσε τη δυνατότητα στους επιστρατευμένους στις διάφορες μονάδες να επιταχύνουν, με τη στάση τους, την αποσύνθεση του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας. Οι εξελίξεις αυτές αποδυναμώνοντας την ομάδα Ιωαννίδη επέτρεψαν σε τμήματα του στρατού να ασκήσουν πιέσεις (Νταβός, κ.ά) για συμβιβασμό με τον παλαιό πολιτικό κόσμο. Οι πιέσεις αυτές, μετά από σύνομες διαβουλεύσεις, κατέληξαν στη λύση Καραμανλή. Αποτέλεσμα της λύσης αυτής ήταν να δοθεί συντηρητική διέξοδος στα κρίσιμα εθνικά και κοινωνικά προβλήματα του τόπου, γεγονός το οποίο έβαλε, έντονα, τη σφραγίδα του στη μεταπολιτευτική περίοδο, ενώ, ταυτοχρόνως, επέτρεψε στους υπαίτιους της στρατιωτικής δικτατορίας και της κυπριακής τραγωδίας να παραμείνουν μέχρι σήμερα, ουσιαστικά, ατιμώρητοι. Έτσι, εξαιτίας της στάσης της συντριπτικής πλειοψηφίας του πολιτικού κόσμου και του τρόπου με τον οποίο έγινε η μετάβαση από τη στρατιωτική δικτατορία στον κοινοβουλευτισμό, η λαϊκή απαίτηση για τιμωρία των υπευθύνων της ελληνικής και κυπριακής τραγωδίας παρέμεινε ανεκπλήρωτη, γεγονός που σφράγισε και τις κατοπινές μεταπολιτευτικές εξελίξεις προσδίδοντάς τους συντηρητικό χαρακτήρα και κατεύθυνση.

63. Σχετικά, βλ. και Γιάννης Ντεγιάννης, *Η Δίκη*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991, σ. 1 και 207-210.

MONTHLY REVIEW

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
Ανεξάρτητο Σοσιαλιστικό Περιοδικό

Το *Monthly Review* είναι ένα ανεξάρτητο σοσιαλιστικό περιοδικό, μηνιαίας κυκλοφορίας. Αποτελεί την ελληνική έκδοση του ομώνυμου αμερικανικού περιοδικού, που ίδρυσαν το 1949 οι Leo Huberman και Paul Sweezy.

- Στις σελίδες του *MR*, περιέχονται αναλύσεις και απόψεις διανοούμενων και ακτιβιστών για την πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα και στον κόσμο.
- Στην ιστοσελίδα του *MR* (www.monthlyreview.gr), η οποία ενημερώνεται καθημερινά, παρουσιάζονται αναλύσεις σε γεγονότα και καταστάσεις που δεν απασχολούν συνηθώς τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης.
- Στις εκδόσεις του *MR* (The Monthly Review Imprint), δημοσιεύονται έργα Ελλήνων, Αμερικανών και Ευρωπαίων προοδευτικών και αριστερών διανοητών για θέματα της παγκόσμιας πραγματικότητας.

Το *Monthly Review* διανέμεται σε συνδρομητές και σε επιλεγμένα βιβλιοπωλεία.